

פרק ב

פיאות הראש: תעודת זהות יהודית?

א

נפתח בשלוש עדויות. הראשונה – מן התקופה הסמוכה להקמת המדינה, בשנות החמישים. כאשר הגיעו ארצה המוני יהודים מארצות האסלאם, ניסו השלטונות לממש את השקפותיהם של חוגים נרחבים בארץ, ובמיוחד של אנשי מפלגת מפא"י, ולפיהן היה על העולים החדשים להסתגל במהירות לדמות האידאולוגית של 'היהודי החדש': העובד, המודרני, החילוני. ההשקפות האלה היו נר לרגליה של מערכת החינוך בארץ. אחד מביטוייה החריפים של התפיסה הזאת היה קיצוץ פיאותיהם של בני הנער מעדות המזרח ובמיוחד של ילדי תימן. בגלל הלחץ של מפלגת החזית הדתית מונתה ועדת חקירה, ועדת פרומקין, לבדוק את הדבר. זלמן שז"ר, שהיה אז שר החינוך, קבע שלא עמדה מאחורי פעולת קיצוץ הפיאות מגמה פוליטית מכוונת. ברם הוועדה הסיקה מסקנה אחרת והכריעה: "גזיזת הפיאות הייתה שיטה ולא מקרה".¹

העדות השנייה היא של יהודה ליב שניאורסון, איש לח"י, שכתב בפרקי הזכרונות שלו: "דודי ר' אברהם סלונים האדמו"ר העכשוי קיבל עליו להובילנו מטבריה לירושלים [כאשר עדיין היו ילדים]... בירושלים בא הדוד שמואל המנוח, אחי אבא, וקיבל אותנו כדי להובילנו לחברון. הדבר הראשון שעשה לנו היה שגזז מפאותינו הטברייניות, הארוכות מאוד, והתקין קצרות בנוסח חב"ד".²

העדות השלישית היא של בעל ספר חמדת ימים, המאריך בפרק הדין בתספורת בערב שבת, בעניין כיצד ניגשים להסתפר. הוא מעיר: "בבואם לגלח את שער ראשם יכוונו את לבם לקיים מצות פיאת הראש ובכל פעם שהוא מגלח ומניחה הוא מקיים המצוה ואם מתרשל שלא לגלח שבת א' ביטל מצוה". כדרכם של גורי האר"י, הכוונות השונות מפורטות פירוט רב. לכן בעל חמדת ימים ממשיך להעיד על הנוסח: "ויאמר בעת הנחת סודר של ספרים על ברכיו: הנה אנכי בא לגלח שער ראשי לכבוד ולתפארת... והנני מוכן לקיים מצות פאה...". והוא מוסיף פרשנותו לטעם המצוה לאמור: "ואשרי אנוש יעשה זאת... ולזכור את בוראו בעת ההיא אשר בחר בנו מכל עם והבדילנו מן העמים להיות

1. על כל הפרשה הזאת ראה: צ' צמרת, ימי כור ההתוך, ועדת חקירה של חינוך ילדי העולים (1950), שדה בוקר תשנ"ג. ראה עוד, הג"ל: 'ועדת פרומקין – ועדת חקירה ממשלתית בנושא חינוך ילדי העולים בשנות המדינה הראשונות', בתוך: עיונים בתקומת ישראל (מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל), שדה בוקר תשנ"א, א, עמ' 405–439.

2. יהודה ליב שניאורסון (סבא), הוי חברון, חברון [פרקי זכרונות], תל-אביב תש"ס, עמ' 37.

ישראל מצויינים שם כאשר חכמים הגידו שהאל מברך, משבח את ישראל על זה ואומר: צאנה וראנה בנות ציון – בנים המצויינים לי בתגלחת לא תקיפו פאת ראשיכם...³ שלושת העדים הללו מעידים על הפנים השונות של פיאות הראש: אידיאולוגיה ופוליטיקה; פולקלור ומנהג; הלכה ומיסטיקה.

הבה נבדוק את מקום פיאות הראש במערכת המסורת היהודית במשך הדורות. סקירה כזאת מגלה, לדעתי, שתי תקופות עיקריות הבנויות על טעמי המצווה השונים. התקופה הראשונה היא תקופת "עבודת האילים", ובה מקום להרחקה מפולחן דתות אחרות. תקופה זו מתפרסת על פני העת-העתיקה וימי-הביניים. התקופה השנייה היא תקופת הייחודיות הלאומית היהודית, ובה שני זרמים: אלה הדוגלים בתורתם של המקובלים כביטוי הלאומיות היהודית, והם שואבים את מימיהם ממקורות הקבלה בארץ-ישראל ובתפוצות, ואלה הדוגלים באמנציפציה ובמודרניזציה, במיוחד באירופה.

ב

יסוד המצווה מונח כמובן במקרא: "לא תקפו פאת ראשכם" (ויקרא יט כז). כוונת הכתוב היא, כנראה, לאסור צורה מסוימת של גזיות השיער, ואין מן הנמנע שהקפת הפיאה היא גזיות פיאת הראש, עד כדי השארת מעין כיפת שיער. ואכן, באיזור פלשת נתגלתה טרה-קוטה, דהיינו פיסת חרס, ובה דמות ראש אדם קצוץ פיאה מן המאה השביעית לפני סה"נ.⁴ אולי לתסרוקת המשונה הזאת התכוון ירמיהו, כשהצביע "על כל קצוצי פאה הישבים במדבר".⁵ הווי אומר, שהקפת הפיאות הייתה מנהגם של כמה עובדי אילים. תורה-שבעל-פה מסבירה את הכתוב "לא תקפו" – אחד המקיף ואחד הנקף, 'פאת ראשכם' – סוף ראשכם ואילו הם הצדעים מיכן ומיכן".⁶ בברייתא יש תוספת: "ת"ר פאת ראשו סוף ראשו, ואיזהו סוף ראשו זה המשווה צדעיו לאחורי אזנו ולפדחתו". ופירש רש"י (ד"ה המשווה צדעיו): "אחורי אזנו אין שיער כלום וכן במצחו אין שיער כלום אבל בצדעיו שבאמצע יש שיער ואם הוא משהו ונוטל כל השיער שבצדעיו למדת אחורי אזנו ופדחתו זהו מקיף סוף הראש".⁷ זאת ועוד: במקורות התנאים ישנן דעות שונות אם מותר לספר את הפיאות במספרים כעין תער – קצר וצמוד לעור.⁸ במדרשים הבנויים על תוספתא שבת פ"ו נזכר הד להקשר האילי: "מהו שיהא לו להקיף פאת ראשו? כך שנו חכמים אלו דברים האסורים מפני דרכי האמור". על סמך המקורות האלה ואחרים נימק הרמב"ם

3. ספר תבואת יבום לשבת קודש, ריניציאה תקכ"ג, דף יט ע"א-ע"ב.

4. אנציקלופדיה עולם התנ"ך, ירושלים תשמ"ז, ריקרא, עמ' 139, איור מס' 1. גידול פיאות לא היה חריג בעולם העתיק בתקופת המקרא. תושבי צפון אפריקה והמזרח התיכון גידלו פיאות. כמו כן אפשר ללמוד מתוך ממצאים ארכיאולוגיים ופסלים, ציורי קיר, צלמיות ועיסורי כלים) ששערותיהם של יושבי ארץ כנען היו ארוכות כמו שהיה נהוג גם בבסיפוטאניה. ואלם המצרים גזזו את שערם וגילחו את זקנם (שם, עמ' 138). ראה גם: A. Rubens, A. *History of Jewish Costume*, London-Jerusalem 1973, pp. 6-7. figs. 8-11
1956, Leviticus 19 27; Jeremiah 9 26

5. ירמיהו ט כה; כה כג; כה לב. ראה גם מה שכתב הירודוטוס על שבטי ערב בתקופתו. Rawlinson (ed.), *Heredotus, History*, London 1980, Book III, ch 8.

6. ספרא דבי רב, ירושלים תשי"ס, קדושין ז, פרשתא ג, פ"ז ג-1.

7. מכילתא דרבי עקיבא, ויען קידושין לה ע"ב, רש"י ד"ה הקפת הראש.

8. ראה הערה 10 להלן.

טעם המצווה בנימוק דומה. הוא ציין שגילוח סערות רצדעים הוא "כדרך שעושים טמרי ע"ה; וגם הוסיף: "תמצא את זה מפורש בספריהם".⁹

מתוך מבחר הספרות התנאית והאמוראית הדנה בפיאות וראש נתמקד רק בגילוח וראש של בני רב הונא.¹⁰ רב הונא סבר שהמקיף את הקטן הרי הוא חייב. על מאמרו השתכסם רב אדא בר אבהו: "ודרך, מאן מגלח להון?" – כלומר מי גילח את הבנים שלך אשר הם מגלחי כל וראש וכמו שרגילים כנראה לעשות להבראתם אחרי מחלה?¹¹ רב הונא השיב לו שאשתו, חובה שמה, גילחה אותם וכי לדעתו אשה אינה מצווה על הקפת פיאת הראש. על כך קילל אותה רב אדא בר אבהו: "תקבריתן חובה לבניה כולהו". ואכן מעיד התלמוד, שכל שנותיו של רב אדא בר אבהו, לא ילדה חובר בנים לרב הונא, כשגור שיצאה מלפני השליט.¹² מן המקרה הזה אנו למדים עד כמה הייתה הקפת הפיאות נושא רגיש בקרב ציבור החכמים. מחד גיסא, רב הונא, שהיה מגדולי האמוראים, לא הקפיד על גזיות פיאות וראש של בניו הקטנים (על ידי אשתו). ואפשר לשער שלא היה מודאג מבהינה פדגוגית, שבניו יזלזלו בהקפת הפיאות כאשר יגיעו לגיל המצוות. מאידך, קללתו של רב אדא מצביעה אולי על חילול דתם וסעורל להיווצר (על פי פסיקתו של רב הונא), כאשר הציבור יראה את בני רב הונא כסתובבים מגלחי פיאות. קשה לקבוע את עמדת הגאונים בסוגיה, כי אין התייחסות מיוחדת לדקפת וראש בספרותם. אבל נציין את התשובה הידועה לרב שרירא גאון (ולרב האי גאון ואב [ב"ד]) אשר בה העיד על "מנג טלחו רבנן בשתי ישיבות שלנו ממאתים שנה שמעבירין בית השחי ובית הערוה ואין נכנעין בהם". וגאונים הללו הוסיפו גם משפט בעניין הקפת הראש: "והעברת תער על פנים להשוות צדעים כל זמן שאינו נכנס בראש מותר ואם נכנס בראש חוששין להתיר בו".¹³ המשפט, הסתם במקצת וכי לא יעלה על הדעת שמותר להעביר תער על הפנים כי הוא בלאו השחתת הזקן, וגם קשה להסבירו שמדובר בשער המצח), מרמז שהגאונים לא הקפידו במיוחד בהעברת תער באזורי פיאות וראש ורק נקטו לשון מאופקת: "חוששין להתיר בו". כמו כן התירו הקפת האשה כדברי רב הונא.¹⁴

נעבור לימי הביניים. בתקופה הזאת בולטת העובדה, כי על פי פסקי הרבנים והפוסקים אין צורך

9. ראה דברים רבה, פ"ב ית. ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, גיזיון תשכ"ב, ח"ג וסבתו, עמ' 80-81 וגם דע (9-15). במקורות הללו נמצא כעין דיקה בין "מספר קומי" והקפת וראש. ראה: פירוש רשבי"ם לרמב"ם, עמוד זרה, א, ג; וכן כתב הרמב"ם, ספר המצוות, מהדורת י. קאפל, ירושלים תשל"א, לא תעשה, סי' ב; בשני תורה, עבודה זרה, פ"א, ה"א; פ"ב ה"א. מורה נבוכים, מהדורת י. קאפל, ירושלים תשל"ב, ח"ג פרק לו. ראה גם ספר החינוך, מהדורת שעוועל, ירושלים תשכ"ב, סי' רנה. וראה סוד יורה דעה, סי' קפא, החולק על הרמב"ם ודע שאין אנו זקוקים לטעמן של מצוות, אלא גזירת מלך הן. הבית יוסף נמק את פירושו של הרמב"ם וסביר כי איסור של הקפת וראש ניתן בין הלאומים "לא תחשוש" ולא תענוג" לבין "לא תשרש שרשת" וכתובת קעקע" שהם איסורי עבודה זרה. אגב יש כאלו שראו בו קשר לאיסורי אבלות, כמו דקרא כא ה.

10. נזיר נו ע"ב. יתר המקורות העיקריים העוסקים בהקפת הפיאות: משנה בכות ג ה; תוספתא ומהדורת צוקרמנדל מכות ד(ג), עמ' 442; בבלי, שם, כ ע"א-ע"ב. ראו לצ"ן שיש, כנראה, סתירה בין דברי הספרא לתוספתא בעניין הקפת וראש במספריים. לפי הספרא הקפת וראש חבורה כהשתת הזקן. כים תוספתא אוסרת רק הקפת וראש בתער, שהיא דומה להשתת הזקן, אבל במספריים מותר להקיף.

11. ואולי לא הקפיד כל כך, שנתגלו ראשונים עם הפיאות, כי התנאים והאמוראים אחרים לא היו תלמידי דעים שהקפת וראש שמה הקפה. ועיין נזיר נו ע"א-ע"ב. ראה הדיון באנציקלופדיה התלמודית, כרך י, ערך הקפת וראש, עמ' תקמב.

12. אוצר הגאונים, מהדורת ב"מ לרין, נזיר סי' רא (עמ' 199-200).

13. הלכות גדולות, מהדורת הילדסהיימר, ח"ג, עמ' 367. כמודע פסק דר"ף, מכות פ"ג סי' אלף טא, שם הלזא ד"ה ע"א.

עולם כמנהגו נוהג: חלק א

לגדל פיאות מיוחדות, ואין לנו עדויות חד משמעיות שיהודי אירופה נמנעו מלהסתפר בצדי ראשם. גם הרמב"ם נטה לגמישות מסוימת בהקפת הראש. מלבד שהוא אחד מן הראשונים שמסר לנו מסורות בעניין שיעור הקפת הראש ("ופאה זו שמניחים בצדעים לא נתנו בו חכמים שיעור ושמענו מזקנינו שאינו מניח פחות מארבעים [נ"א ארבעה] שערות"), הוא השאיר לנו גם תשובה מאלפת בנדון:

ופאתי הראש (הן) הצדעים ושיעור השער שמניחין בהן הוא רוחב הצדע והוא יותר דק מן הבוהן... ומותר לו לגלח הפאות כולן במספרים וכך עושים אנחנו תמיד, ר"ל נגלח פאתי הראש במספרים לפי שלא נאסר אלא השחתה של תער ולא צווינו לגדל הצדעים כמו שחושב ההמון אלא הנזיר הוא אשר צווה לגדל השער... ואין הדבר בפאות כך... ולפיכך אינו חייב לגדלן...¹⁴

מדבריו אנו למדים שהיה מקובל בציבור שלא לגלח את הפאות בכלל ואפילו במספריים, ואילו הרמב"ם בעצמו לא נהג כך וקיצץ את פיאותיו במספריים, בנימוק שרק הנזיר מצווה שלא לגעת בפיאותיו. על אף נטייתו להקל בהקפת הראש במספריים נמשך, כנראה, מנהג ההמון בספרד, גם אם אין לנו הרבה עדים לדבר. כנראה הרא"ש ובנו, בעל הטורים, המשיכו להחמיר בהקפת הראש, אלא שהם אסרו רק גילוח במספריים כעין תער (כלומר גזיזת שערות הפאות סמוך לבשר).¹⁵ ברם ר' שם טוב נ' גאון בפירושו "מגדל עוז" על הרמב"ם מעיד: "אבל כתבו רבותינו נ"ע משעמדנו על דעתנו לא העברנו ברזל על בשרנו אפילו מספרים כלל וכלל לא בראש ולא בגוף".¹⁶ הווי אומר שחכמי ספרד והציבור הנאמן למסורת ישראל הקפידו שלא להקיף את הראש, אבל נחלקו במידת החומרה של האיסור: יש שאסרו רק במספריים כעין תער אבל התירו במספריים רגילים, ויש שהקפידו שלא לגעת כלל בפיאותיהם (אפילו לא במספריים), אך אלה היו מעטים.¹⁷

נראה שמידת החומרה הייתה ביטוי למידת האדיקות באמונה בכלל ובקיום המצוות בפרט. שלומי אמוני ישראל הקפידו שלא להקיף ראשם, וכנגדם היו כאלה שהשחיתו את פיאותיהם ואת זקנם. ר' שלמה אלעמי הרביץ מוסר לאותם המשחיתים בראשית המאה החמש-עשרה. כאשר הוא מונה את העבירות השונות שגרמו לאסון בני עמו בשנת קנ"א הוא מוסיף ואומר:

ותחת השחתת פאת זקנינו ופאת ראשינו נגזר עלינו לגדל שער ראשינו וזקנינו כאבלים... בעבר אחד היהודים האומללים נתונים לעם אחר, הרוגים גרושים ושוללים, ובעבר אחד סמוך לו בני העברים העוורים והחרשים אוכלים בשמחה לחמם מחללים בחלילים ומתהוללים לובשי מלבושי גויים מוקפי ראש מגולחי זקן כבני הערלים מכת אויב מוסר אכזרי הכה אותנו... ולא לקחנו מוסר ולא נכנענו...¹⁸

14. משנה תורה, הל' עבודה זרה, פ"ב ה"ו. תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, ירושלים תשמ"ו, ב, סי' רמד, עמ' 446-447. אולם ראה משנה תורה עם פירוש ר' יוסף קאפח, ירושלים תשמ"ד, ספר המדע, עמ' תקס, סק"ד. הרב קאפח מציין את התשובה הזאת וסבור שהתרגום של בלאו אינו מדויק ובמקום "מגלח" יש לגרוס "ומלקט". ומכאן שאין כל חידוש בדברי הרמב"ם בתשובה הזאת, כי היא מתאימה לדבריו במשנה תורה: "ומותר ללקט הפאות במספריים לא נאסר אלא השחתה בתער" (שם).

15. רא"ש, מכות פ"ג סי' ב.

16. הל' ע"ז פ"ב. וראה ריטב"א, מכות, כ ע"ב.

17. ראה, למשל, דברי רבנו יונה גירונדי, ספר שערי תשובה, ירושלים תשכ"א, עמ' פג (ס"ק עח), וגם דבריו בחיבורו אגרת מוסר, ירושלים תש"ן, סי' נח.

18. אגרת מוסר לר' שלמה אלעמי, מהדורת הברמן, ירושלים תש"ו, עמ' מ, מז, מח.

הדברים ברורים יותר מפי עד נוסף, המעיד בעניין זה על יהודי ספרד 'השכילים'. ר' שמעון ב"ר צמח דוראן, בכתב תוכחה לקהילה במיורקה, שנכתב כמה שנים לפני נזירות הסכד שם בשנת קצ"ה (1435), מזכיר לחברי הקהילה את עוונותיה. בין העבירות והליקויים שהוא מזכיר מוסף התשוב"ן כדברים האלה: "גם ראיתי שערוריה בבחורי חמד הבאים כאצלכם שדם כלם קצוצי פאה וכבר ידעתם כי על כל פאה ופאה חייבים מלקות... ואפי' במספריים כעין תער... כל כך הורגלו בזה עד שדוהר לבם הדבר כאלו לא נכתב בתורה...".¹⁹ יוצא אפוא שיהודי ספרד נחלקו לשתי קבוצות במצוות הקפת הפאות: קבוצה אחת, שנסתה לגדל פיאות הראש כבלי לגעת בהן כהואיות, וקבוצה אחרת, שבניד התפקרו והסתובבו כ'קצוצי פאה' שהורגלו בדבר, עד שנעשה להם כהיתר. אולי נתקבלה נטייה להידמות לחברה הנוצרית ואפילו כמנהג הכוכרים, כדי לשטש את סימני היהדות ככל האפשר, כפי שציין ר' שלמה אלעמי בחיבורו זה ואחריו רימו בעל נימוקי יוסף בפירושו למסכת מכות.²⁰ כנראה נמשך הדבר אצל היהודים שהגיעו מספרד לצפון אפריקה, כי ר' שמעון דוראן מזכיר מנהג הפרוצים בשתי תשובות נוספות. הוא מציין שהתופעה נהפכה ל"מכת מדינה". יתרה מזו, הוא מעיד שהוא תופיע "כמעט בכל הארצות בענין השחתת הפאות שהם משחיתים אותם ומסיידים תוס אחד באמצע".²¹ נמצאנו למדים שגילוח הפאות לשיעור מינימלי נהפך כנראה לעובדה בכל היישובים היהודיים בצפון אפריקה במאה החמש-עשרה.

כאשר אנו פונים צפונה אל פרובאנס, נמצא כי המקורות לכנהגים של יישובי המרכז הגדול מתחלקים לשתי קבוצות. נפתח בשאלה ששאל ר' יעקב ממרויש את "השמים":

ועוד שאלתי על הקפת הראש; אם אסרה תורה אפילו במספרים סדרי לא נאמר השחתה אלא לא תקיפו; או אם יש ממש בדברי המתירים... ואינו חייב עד שיקפנו בתער?
השיבו שלא אסרה תורה הקפת הראש אלא שלא יראו ישראל כמשמשי ע"ז וכל המיקל בכל חשש של ע"ז מקילין לו ימיו וכל המחמיר מאריכין לו ימיו ושנותיו.²²

בגלל הנימוק הזה (כמו זה של הרמב"ם), המעגן איסור הקפת הראש בעבודה זרה, נוטה ר' יעקב לאסור הקפת הפאות במספרים כעין תער. ברם עצם השאלה משקפת את הספיקות שעמדו לפני בני דורו בהקפת הראש, כשם שנסתפקו לעניין גילוח הזקן. הכפילות הזאת, כביכול, משתקפת בדבריו של הר"י ממרויש. מאידך, הגדרתו של הראב"ד מצביעה, כנראה, על פיאות ארוכות, כי הוא מגדיר אותן כ"מין זנבות".²³

אנו מוצאים כי ראב"ן הירחי מעיד בשם רבנו תם ש"יש שאוסרין אפילו במספרים בפאת הראש וכעין

19. ספר התשוב"ן, אמשטרדם תק"א, ח"ג ס' רכו. ר' שמעון תוור על ולזול בני מיורקה באיסור הקפת הפאות והשחתת הזקן בח"ג ס' מד באומרו: "כי נוהגים שם ולזול זה משחית דוד פנים וקלסתר...". וראה גם ח"ב ס' ק; ח"ג ס' צג. ראה דיון בנושא: Isidore Epstein, *The Responsa of Rabbi Simon b. Zemah Duran*, London 1930, pp. 38, 43, 57.

20. נימוקי יוסף על הרי"ף, למכות כ ע"ב.

21. ספר התשוב"ן, שם.

22. שאלות ותשובות מן השמים לרבינו יעקב ממרויש, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תשי"ז, ס' כח. ציינתי את דבריו כחכם פרובנסאלי, על פי דבריו המשכנעים של י"מ תא-שמע, 'שאלות ותשובות מן השמים', תרביץ נו ותשמ"ח, עמ' 56-63.

23. פירוש הראב"ד לספרא, ירושלים תשי"ט, קדושים פרק ו, ה"ג.

תער, וליתה...!"²⁴ הווי אומר שר"ת התיר לספר את הפיאות אפילו במספריים כעין תער: כלומר, תספורת הצדדים צמוד לבשר. רבנו ירוחם מעיד "וראיתי כמה אנשים שמניחים דבר מועט וטועים בזה כי הוא איסור תורה כי צריך ליוהר שלא יניח להעביר התער בשום אחד מאלו המקומות".²⁵ הוא פוסק שמותר לגלח הפיאות במספריים ובתנאי שלא יהיה כעין תער. הרא"ה, שהוא מקור עשיר למנהגי פרובאנס, אינו מוסיף לנו ידיעות מיוחדות בסוגייתנו; הוא מעתיק את לשון הרמב"ם ברוב ההלכות וגם את ההיתר לגלח את הפיאות במספריים "שאין אסור אלא בתער". לפסק הזה הוא מצרף את דעת המחמירים בשם הסמ"ק והרמב"ן.²⁶ אי-לכך קשה לקבוע כיצד נהגו יושבי פרובאנס. סבורני שלא היו חריגות בגילוח הפיאות כמו שמצאנו בספרד. מאידך, לא שמענו שהם גידלו פיאותיהם. המחמירים בהם לא הסתפרו במספריים כעין תער, והמקילים השאירו רק פס בצדעים.²⁷

כבר שמענו על ההקלה שהקל ר"ת בספר המנהיג. וכן פסק ר' אליעזר ממין וגם בעל הסמ"ק. אבל בעלי תוספות אחרים ור"י הזקן בראשם נטו להחמיר בנדון. מאידך, נמסר בשם ר"י הזקן: "ומיהו צריך להיוהר שלא ליטול פאת הראש אפילו במספריים דשפיר איקרו כעין תער וכן נהגו העולם כשמגלחין התינוקות לשייר בצדעיהן הרבה שערות"; וכן נפסק בסמ"ק.²⁸ מכאן משמע שנוהרו חברי הקהילות מליטול את הפיאות צמוד לעור, כמו שנהגו בשערות הראש, אף-על-פי שחלק מגדולי הפוסקים התירו הדבר ואסרו רק הגילוח בתער. לעומת הפוסקים, שאסרו להקיף את הראש בתער, אנו שומעים שחלק מן הציבור בצרפת הקל בהקפת הראש ואולי אף בתער, כפי שנמצא בהגהות ר' פרץ לסמ"ק המעיד: "ויש נוהגין היתר בפיאות הראש כשמגלח בתער כל הראש ושיבוש הוא בידם".²⁹ קשה אפוא לקבוע בוודאות כיצד נהגו בצרפת. סבורני, שבני הקהילות נהגו לכאן ולכאן מכיוון שלא הייתה הכרעה הלכתית ברורה.³⁰ וחסידים ויראי שמים נטו להחמיר שלא לגלח פיאות הראש, ולפחות לא במספריים כעין תער.

המצב באשכנז אינו שונה מן התפוצות האחרות שכבר הזכרנו. הראב"ה דן באחת מתשובותיו בהקפת הראש מבחינה עיונית. בין היתר הוא מציין את דיוני עם רבו, הרא"ה, בהקשר לסוגייתנו, ומעיד על קבלת רבו שאיסור הקפת הראש הוא רק בתער בלבד, אבל במספריים אין איסור כלשהו.³¹ מאידך, ישנה תשובה אחת משל מהר"ם מרוטנבורג, שדוגל בפסיקתו של הר"י הזקן. כאשר נשאל אם

24. ספר המנהיג, מהדורת רפאל, ירושלים תשל"ח, ח"ב, סי' קכב, עמ' תקסט.

25. ספר תולדות אדם וחוה לר' ירוחם ב"ר משולם, ויניציאה שי"ג, נתיב יו, ח"ה, עמ' קנט, א.

26. ספר אריות חיים לר' אהרן הכהן מלונל, ניו יורק תשי"ט, ח"ב, עמ' 240-241. ראה גם פירושו של ר' מנחם המאירי למכות, בית הבחירה, מהדורת ש' סטרליץ, ירושלים תשכ"ה, עמ' ק-קב. הוא ציין את המחמירים בשם "חכמי הדורות שלפנינו", אבל דחה דבריהם.

27. יש לציין שדרד"ק מעיד שהיה מנהג "באלה הארצות אשר אנחנו שם" לגלח את הזקן (שמואל ב, י ח). מכאן אפשר לשער שיהודי פרובאנס היו מקילים בגילוח פיאות הראש במספריים דווקא, כשם שהקלו בגילוח הזקן במספריים כמובן.

28. סמ"ג, ל"ז, סי' נו. סמ"ק, קאפוסט תק"פ, סי' עא. ספר ידאים לר' אליעזר ממין, וילנא תרס"ב, עמ' ו, סי' שלו. תוספות נזיר בא ע"ב, ד"ה השתא. ועוד: תוספות שבועות ב ע"ב, ד"ה חייב על הראש. ועיין פסקי תוספות מכות סי' כז.

29. הגהות הר"ף לסמ"ק, סי' עא.

30. אולי אי הבהירות של רבני צרפת באה לידי ביטוי אצל הראב"ה, כאשר הוא העיר שקיבל מרא"ה שהקפת הראש היא רק בתער. מאידך, לר' אליעזר היה ספק "ווגיגוס" [וגיגוס] בו בספר ידאים. ראה להלן.

31. ספר ראב"ה - תשובות, מהדורת דבליצקי, בני ברק תשמ"ט, סי' תתקמז.

מותר לגלח הראש במספריים, הוסיף: "ויש לאסור אלא א"כ מניח כנגד הצדעים".³² כוונתו כנראה לומר שגילוח הראש במספריים כעין תער מותר בתנאי שיוהרו שלא להקיף הפיאות. בעקבותיו הלך תלמידו המובהק, רבנו אשר. אבל ר' משה מצוריק העתיק את הגהת הר"ף הנ"ל. ואולי מכאן נלמד שהקלה שנהגו בה בצרפת נקלטה גם באשכנז.³³ אם אין ראייה לדבר יש זכר לדבר. בתקנות קהילות סו"ם לשנת תתק"ף נזכר, בין היתר, "ולא יספר קומי ולא יגלח זקנו לא בתער ולא כעין תער".³⁴ אף-על-פי שלא נזכרו פיאות הראש בתקנות, יש לשער שאם חשבו המתקנים להזכיר האיסורים של בלורית ותסרוקת הגויים וגילוח הזקן בתער, לא מן הנמנע שהיו כאלה שהקלו גם בהקפת פיאות הראש וכתובן, אין הכרעה בדבר). באותה מידה אפשר להבין גם את ההערות בתוך ספר חסידים. "כל דבר שבוחר ובא לידי איסור יש לגזור על המותר כדי שלא יבא לעשות האיסור כגון במדינה שהגילין לגלח הזקן במספריים ומקצתן עושין כעין תער ומקצתן מגלחין בתער יש לגזור שלא יעשו במספריים כדי שלא יחטאו".³⁵ כאשר נזכרים האמצעים שינקטו היהודים בשעת גזירות השמד, העיר בעל ספר חסידים: "אבל יהודי משתמד לא יקח עליו שתי וערב ולא יתקן עצמו כעין גלח וכומר, כדי שלא יכירוהו אבל ישנה בגדיו ולא יגלח זקנו".³⁶ אף-על-פי שהפיאות לא נזכרו במפורש, אולי יש להבין שהתקן כעין "גלח וכומר" מרמז לגילוח הפיאות. הווי אומר, אין ליהודים לגלח זקנם ולהקיף פיאותיהם כדי להינצל מאסונות שמד והמרה. גם פה נמצא שהיהודים מסוגלים לגלח פיאותיהם ואינם מוכנים "לכות עליהם". ואולי נמצא עד לעמדת יהודי אשכנז לגבי הפיאות בסיפור המפורסם המופיע בספר הגן. הם נכסר בשם זלמן בנו של ר' יהודה החסיד על עשיר בקהילת שפייר שגילח את זקנו במספריים. כאשר בזה ר' יהודה החסיד כנגדו השיבו העשיר שהוא איסטנים שאינו יכול לסבול הזקן. אז ניבא לו ר"ח סוף כר: "לאחר מותך שדים הדומין לפרות דורסים על פאת זקנך... ותדע שכן הוא לא תקיפו פאת ראשכם ולא תשחית ר"ת פרות". ואכן שד בצורת פרה דרס את נשמתו עד שנתבקש רחמים עליה.³⁷ הסיפור התיאורגי, האופייני לספרות חסידי אשכנז, גם הוא מצביע על ההתייחסות לזקן, ולא מן הנמנע שהוא מתייחס לפיאות (כי האקרוסטיכון – פרות – בנוי גם על הכתוב של הפיאות פ'את ר'אשכם ולא ת'שחית). ואכן, ר' אלכסנדר זוסלין הכהן מציין בספר האגודה שוב את פירוש הר"ף. פעם כתב: "במספרים כעין תער אסור בראש לכן כשמגלחין ראש התינוקות יניח מלגלח הצדעין". ופעם הוסיף: "פר"י אפילו במספרים חייב על הקפה אם לא יניח פיאות",³⁸ משמע שיניח פיאות הצדעים ולא יגלח אותם במספריים כעין תער. נוסף לדיוננו על אשכנז עדות ר' יוסף ב"ר משה תלמידו של ר' ישראל איסרליין בספר לקט יושר: "ובע"ש נחמו קודם פטירתו (של מדרי"א) הוי מגלח כל הזקן ולא ידוע לי כ"כ טעמו ואמר משום דהוה רפואה לעיניו".³⁹ עדות זו, המתמקדת בזקן, מצביעה על ההתייחסות של

32. א' קופפר, תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, ירושלים תשל"ג, סי' פו.

33. הסמ"ק מצוריק, מהדורת הר"ש שושנים, ירושלים תשל"ג, סי' ע.

34. L. Finkelstein, *Jewish Self-Government in the Middle Ages*, New York 1964, p. 225.

35. ספר חסידים, מהדורת ויטניצקי, ברלין תרפ"ד, סי' תתתסד.

36. שם, סי' קצט.

37. ספר הגן ודרך משה לר' יצחק ב"ר אליעזר, מונקאטש תרנ"ד, ו ע"ב-ז ע"א.

38. ספר האגודה לר' אלכסנדר זוסלין הכהן, ירושלים תשל"ט, נזיר סי' יא, עמ' קצ; שבועות סי' א, עמ' קע.

39. לקט יושר, מהדורת י' פריימן, ברלין תרס"ג, חלק יורה-דעה, עמ' 17. ברם ראה מה שכתב ר' ישראל איסרליין

בספר תרומת הדשן, ורשא תרמ"ב, סי' רצה: "שאלה: יש נידוד לגלח פאת הזקן במספרים או לא? תשובה: יראה דיש מקום להחמיר אלא שאין העולם נוהרין בדבר".

חכם אשכנזי, מגדולי רבני אוסטריה במאה החמש־עשרה, לשערות פניו ואולי גם לראשו ולפיאותיו. גילוחם הוא בהחלט אינו חוק ולא יעבור. אפשר לסכם אפוא ולומר, שיהודי אשכנז בימי הביניים נהגו, כנראה, לגלח את פיאות ראשם במספרים, ונוהרו בדרך כלל שלא לגלחם במספרים כעין תער. נסים את סקירת אירוסה בימי הביניים באיטליה. שני מקורות עומדים לרשותנו בסוגייתנו: ר' צדקיה ב"ר אברהם בספרו שבלי הלקט ור' ישעיה דיטראני הזקן בתוספות רי"ד ונכדו בקונטרס הראיות.⁴⁰ דיוניו של בעל שבלי הלקט מתמקדים בזקן ונוטים, כנראה, להחמיר בהקפת פיאות הראש. הוא כותב: "אבל מקיף חייב בין במלקט וברהיטני בין במספרים בין בתער דסתם כתיב לא תקיפו". ומוסיף את דברי תורת כהנים האוסרים הקפת הראש אף במספרים, "רק לנוזיר בלבד". אי־לכך אין הכרע בפסיקתו בנדון. מאידך, הוא מעיר בדיוניו על הסרת השערות מבית השחי והערווה, שר' אביגדור כ"ץ השיב לו ש"אין למדים מוכרי הערלים שנהגו להסיר אותם בסם וסיד כי אין לנו להניח דברי רבותינו הקדושים על נוהג הערלים". הווי אומר שאין להיות מושפע מן הסביבה, ולכן אפשר להבין שלא היו גלוחי פיאות, כפי שהיה, כנראה, מנהג האיטלקים. ואולם מכתבי תוספות רי"ד נשמע, שאיסור הקפת הראש הוא רק בתער ולא במספרים. מדבריו מסתייג הנכד וכותב: "וחפשי... ולא מצאתי ראיה לדבריו". והוא מוסיף: "ואיסור לא תקיפו לא נמצא בשום מקום אם בתער או במספרים". ואם כן, גם זו עדות נאמנה לדו־צדדיות ולאי־הבהירות שבהקפת פיאות הראש.

כללם של דברים: משך כמעט כל ימי הביניים אין לנו עדויות חד משמעיות, שיהודי אירוסה נמנעו מלגלח את פיאות ראשם. אמנם מקצתם גילחו במספרים כעין תער, כמו בפירובאנס, ומקצתם ליקטו דווקא את שערות הפיאות בלבד, כמו בצרפת, אשכנז ואיטליה, אבל האיסור לגעת בפיאות היה מיועד רק ליחידי סגולה בספרד, ולא נמצא לו כמעט זכר במקורות. זאת על אף עדותו של הרמב"ם, שהמונים כנראה גידלו פיאות. יתרה מזו, מבדיקת האיוורים בחיבורים העבריים השונים של ימי הביניים, עולה שפיאות ארוכות נעדרות כמעט לחלוטין. הוא הדין באיוורים באומנות הנוצרית באירוסה. התסרוקת היהודית דומה לזו של הנוצרים, וקשה למצוא הבדלים ניכרים ביניהם. רק באיוורים מעטים נמצא הבדל בין פיאות היהודים לאלה של הנוצרים.⁴¹

ג

התקופה השנייה בעניין הפיאות כרוכה בדמותו של האר"י. היא נמשכה בחסידות, וכנגדה עולות בעידן החדש תמורות ההשכלה. עם הופעתו של האר"י על במת ההיסטוריה היהודית אנו עדים לשינויים

40. ספר שבלי הלקט לר' צדקיה ב"ר אברהם, החלק השני, מהדורת חסידה, ירושלים תשמ"ח, סי' מא; תוספות רי"ד, נוזיר מא ע"ב, ד"ה ואי כתב ראשו. י' יואל, "קונטרס הראיות להרא"י", קרית ספר י (תרצ"ד), עמ' 545-552 (במיוחד עמ' 552). על דבריו של הרא"י ראה: ש' ליברמן, תוספות ראשונים, ירושלים תשכ"ח, ח"ב, עמ' 167-168.

41. Bernard 150-151 pp. 1982, *Théodore et Mendel Metzger, La vie juive au Moyen Âge*, Paris. 20 p. 1966, *Blumenkranz, Le médiéval au miroir de l'art chrétien juif*, Paris.

מצגר דוחה את ההנחה של בלומנקראנץ, לפיה אפשר למצוא וקנים ופיאות בדמויות היהודיות שבאיוורים בחיבורי הנוצרים. בדיקת האיוורים הללו מצדיקה, לדעתי, את טיעוניו של מצגר. מעניין לציין שדווקא באיוורים שבהם חסידים היהודיים המקובלים (ואות הקלון), נמצאים סימני פיאות או האף "היהודי" בדמויות היהודיות. לאיוורים באימסריה הביזנטית ראה: Elizabeth Revel-Nehor, *The Image of the Jew in Byzantine Art*, Oxford, 1992, pp. 83-90. היא דנה בסימני הויהו היהודיים במזרח, ובהם הציצית, התפילין וכיסוי הראש. הפיאות לא נזכרו ולא צוינו באיוורים.

פיאת הראש: תעודת זדות יהודית

מהותיים בתולדות מנהגי הפיאות וגלגוליהן. מנהגי האר"י נתקבלו על ידי גוריו ונסתכרו בידי תלמידיו תלמידיו. בשם ר' משה מליריאה, אשר שורשיו כנראה בסורסוגל, והוא נדע בזמנו של האר"י ברב מקובל וחסיד, נמסר: "שרוב מדינה מניחים פיאא רוחב אצבע בראש ראון... אבל הסידים ואנשי מעשה מניחים פיאא רוחב הצדיה ומצוה זו אינה כשאר מצוות שהיא תמיד עמו ביום ובלילה מיום שטולד עד יום מותו ובמותו הולכת עמו...".⁴² כשני דורות אחריו מעיד ר' יעקב צמח, רפי עדותו של ר' חיים ויטאל, על מנהגו של האר"י:

בענין פאת הראש היה מורי ולה"ה נוהג להגיד כל רוחב הצדדים שהוא כל שער שיש בו ראון עד שליש המצח שהוא מקום חלק שיש בראש משני צדדי הבית ומפסיק בינתיים וטברו היה מניח כשיעור אם יקומו האזנים למעלה בראש עד אותו מקום ויותר מכך למעלה... וגם שער הפאות של הראש היה מניח לגדל כ"כ שיכנסו למטה במקום שער הזקן כפי שאנו הור הורב עד שיעור אותו מקום כי משם ולמטה לא יקרא פאת הראש.⁴³

הדברים נאמרו בקשר להכנות לשבת ביום השישי. כמו כן מאריך לנו בעל ספר הכדת ימים, אשר בו פתחנו דיוננו, את הנהגותיו ואת מנהגי רבותיו וחבריו. הוא מוסיף לדברים הללו את החשיבות של גילוח שערות הראש לכבוד שבת, לאמור:

הנה כי כן צא ולמד לענין כבודה של שבת שאם ב"ס הקל קנסוהו חכמים כדי שלא יכנסו לרגל כשהם מנוולים... כ"ש שבת החמורה... והמשכילים יזהרו לתת יקר לקדושה של שבת... ויבטו לקראתו הבקר אור השישי לגלח את כל שערם... ואף גם זאת... יכוונו את לבם לקיים מצות פיאא הראש ובכל פעם שהוא מגלח ומניחה הוא מקיים המצוה ואם מתרשל שלא לגלח שבת א' ביטל מצוה".⁴⁴

בהמשך דיוניו הוא מסיף מוסר לאלה המגלחים את פיאא הראש (ומשחיתים את זקנם) ואומר: "ואולם בני ישראל קדושים המה לא באו... לידי השחתת פאת הראש והזקן אלא על כי התערבו בגוים בגלות החיל הזה, וילמדו מעשיהם ובפסרט בארצות הפראנקיא אשר פשתה המספת הזאת ברבת בני עמיצו...". לאלה הוא מציג: "ואם אי אפשר להם יבחרו הרע במיעוטו לגלח במספרים ולא בתעד וד' הדב יכפר בעד...". ושוב הוא חוזר למצבם של דברים בזמנו ומקונן: "ובארצות אלו פשתה המספת בקצת מפרצי בני עמינו עד להשחית מי במרד ובמעל ללכת בחוקי הגוים". ועוד הוא מתרה באלה שמספרים בידי גוים, אשר "נוהגים ביהודים בחוקותיהם להעבירם על דת ולהעביר הכרת פניהם ענתה בפאה ובזקן כאשר אין מוחה בידם... אלא הבעל נפש לא יגלח כי אם על ידי ישראל ובכן קדו"ש יהי"ה".⁴⁵

42. A. Schachter, *Safed in the Sixteenth Century, Studies in Judaism, 2nd Series*, Philadelphia, 1908, p. 300.

ר' משה מליריאה ראה: מ' בניהו, דור אחד בארץ, איגרות רבי שמואל אבוהב ורבי משה זכות בעניני ארץ ישראל, שצ"ט-תכ"ו, ירושלים תשמ"ח, עמ' קלנ, קלד. על מנהג המקובלים לגלח את ראש ילדיהם ועל גלגוליו ראה: א' יערי, 'תולדות ההילולא במירון', תרביץ לא (תשכ"ב) עמ' 72-101. מ' בניהו, 'הנהגות מקובלי צפת במידון', מסגות ו (תשכ"ב), עמ' ט-מ ובמיוחד עמ' לו.

43. ספר נגיד ומצוה לר' יעקב ב"ר חיים צמח, כת"י מוסר הרב קוק מס' 146 ו (מלכת"י ס' 29א29) דף לש ע"א, ראה מהדורת אמשטרדם תע"ב, דף מח ע"ב; ספר שער המצוות לר' חיים ויטאל, תל-אביב תשכ"ב, עמ' נה, נז, כל דיני ע"ש. ראה גם: ר' נתן שפירא, מאמר יין המשומר, קראקא ת"כ, לה ע"ב.

44. ספר חמדת ימים לשכת קודש ולעיל, הערה ו, דף יס ע"א.

45. שם, דף כ ע"ב.

עולם כמנהגו נוהג: חלק א

מן המקורות האלה אפשר ללמוד שהמקובלים, שנהגו על פי מנהגי האר"י בצפת, הגדילו את מקום הפיאות הן לרוחב והן לאורך. אכן האר"י קיצץ את פיאותיו הארוכות מדי, אבל נשמר מלגעת בהן ככל האפשר, כפי שנהג בזקנו, שלא הסתפר בו כלל וכלל. תלמידיו עוד הגדילו את חשיבות הפיאות בכך שהזכירו אותן בכל יום שישי, כאשר גילחו את ראשם והתכוונו "לקיים" מצות לא תעשה של "לא תקפו". זאת ועוד, הם ראו בפיאות מצווה המלווה את האדם יומם ולילה מיום שנולד ועד שימות. האר"י וגוריו החשיבו את פיאות הראש (וגם את הזקן) בגלל נימוקים קבליים: פא"ה בגימטריה א-לה"ם; וכן קטעים בספרות הזוהר מסבירים את ה'תיקונים' השונים ב"ג מידות בשמירת הפיאות. ואולם היו גם הסברים נוספים. הסבר אחד נמצא בכת"י המיועד לתיקוני תשובה על פי קבלת האר"י. שם נזכר:

קהל קדוש של מצרים: תשובה למגלח הפיאה, דע שנמצא בדברי ר' יהודה החסיד ז"ל כי המגלח הפאות בשעת יציאת נשמתו מקבלים אותו מלאכי חבלה... והאדם לפי שאינו משיג טעם מצוה זו אינו חושש לה, וטעמה לפי הפשט לפי שבזמן הזה הגויים מלים ומלבושינו כמלבושם ברוב ולא נשאר בלא שינוי קצת כגון המצנפת וכדומה, ובוזה יהיה האדם ערום בבית המרחץ או בדרך מי שרואהו חושב שהוא גוי, וכ"ש אם ימות בדרך אפשר שיקבר בקברי גויים אבל על ידי הפאה הגדולה כמו שמנחם[ים] אותה קהל קדוש של מצרים היהודים עבד בחייו ובמותו ובוזה נתקיים ואבדיל אתכם מן העמים. ובוזה אירע כזה מעשה, על ידי הפאה נקבר יהודי א' שמת בדרך בקברי ישראל...⁴⁶

מחבר הדברים הללו הצביע על השינויים שחלו במצרים במאה השבע-עשרה תחת השלטון העות'מאני. ההבדל בין היהודים למוסלמים הלך וניטשטש בהדרגה בשל הלבוש החיצוני הדומה. גם במרחצאות הציבוריים, שהתרחצו בהם יהודים ומוסלמים גם יחד, לא הייתה המילה עוד האות המיוחד ליהודי.⁴⁷ לכן העלו המקובלים את הפיאות על ראש סדר "תעודת הזהות" היהודית. נראה שהכותב היה מודאג מכך שיהודים שנפטרו בדרך (אולי בצורה פתאומית: בתאונות או שנרצחו) לא יזכו להיקבר בקבר ישראל ללא חתימת הפיאות. לכן מוסיף המחבר בסוף דבריו "תיקון" למגלח פיאותיו, שיצום עשרה ימים רצופים ויתוודה עשרה וידויים, "מפני שראש האדם דומה ליו"ד והמגלח הפאות הוא פוגם". הווי אומר, שהפיאות נהפכו לסמל לאומי חשוב ביותר. ושוב נציין דברי בעל חמדת ימים:

ולזכור את בוראו... אשר בחר בנו מכל עם והבדילנו מן העמים להיות ישראל מצויינים שם...

46. כת"י מוסד הרב קוק, שם, דף 370. על כת"י ראה: אוהל ש"ם, רשימת כתבי יד אשר באוסף ר' שלמה מוסאיוף, הוכנה על ידי יוסף אביב, ירושלים תשנ"ב, מס' 145. טעם המצוה הזה איננו חדש כי כבר נמצא במדרשי אגדה שונים. ראה: במדבר רבה נשא א': "חכו ממתקים" – 'ואבדיל אתכם מן העמים להיות לך' א"ר לוי כל מעשיהם של ישראל מובדלים (נ"א משונים) מן אומות העולם... בתגלחתם: ופאת זקנם לא יגלחו". שה"ש רבה א סג: "הגך יפה עיניך יונים" מה יונה זאת מצרית כך ישראל מצרית בתגלחת, במילה, ובציצית". שה"ש רבה ג כ, איכה רבתי ב יז (וכב) – "צאינה וראינה בנות ציון" – בנים המצוינים לי בתגלחת, במילה ובציצית". וראה פירוש ראב"ע לויקרא יט כז.

47. על מקומם של היהודים בחברה במצרים בתקופת העות'מאנים ראה: מ' וינטר, 'יחסי היהודים עם השלטונות והחברה הלא-יהודית', בתוך: י"מ לנדאו (עורך), תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית (1517–1914), ירושלים תשמ"ח, עמ' 371–420, במיוחד עמ' 392–395. תיאורו של וינטר אינו עולה בקנה אחד עם מחברנו בכל הפרטים, אף-על-פי שאין סתירה של כמש ביניהם.

פיאות הראש: תעודת זרות יהודית

ואוי לעיניים שכך רואות רבים מפריצי בני ישראל אשר לא נטרו בחצות אם סבגי ישראל הכד או מעמי התועבות, בנים משחיתים אשר אמרו נהיה ככל הגויים קצוצי פאות.

קשה לדעת אם תוכחות המוסר וההנחיות של המקובלים הניבו פירות ונקלטו בקרב יודי הכורת ברוח, שחדירת התרבות האירופית במאה התשע־עשרה השפיעה על דרגות של דיונים בבית הדין ובצפון אפריקה. ביטוי למה שהתרחש באיזור במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה נמצא בדרשות של ר' יוסף חיים בכגדד. הדרשן המעולה הזה, שהיה גם איש דלכת וקבכה, דקדקס חלק מיוחד בדרשותיו לסוגיית הפיאות ולמקומן בחברה היהודית של זמנו. סבורני, שהוא דברים והדגיש את הנעימה הלאומית של הפיאות בצורה שאף חכם אחר, לפניו או אחריו, לא עשה. וכך אכר, למשל:

נתנו הפאות בפנים למעלה מן הזקן, כדי שיעידו על זה האדם שהוא יהודי וראוי לעסוק בתורה הרמוזה בזקן, נמצא הזקן רומז לתורה והפיאות הם המעידים שזה האדם הוא יהודי וראוי הוא לעסוק בתורה שהיא רמוזה בזקן.⁴⁸

בהתייחסו לדברי המן בכתוב "ודתיהם שונות מכל עם" (אסתר ג ח) הוא מסביר:

וכל רואיהם יכירום דהם מובדלים מדת המלך, כי קבוע בגופם סימנים מובהקים של היהדות שהוא המילה והפיאות והרי ניכר בחוש הריאות (כף) כי המלך וכל ראמות ערלים ואין להם פיאות. ונמצא המילה והפיאות הם קול קורא וצועק דהם עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשבו... הפיאות והמילה הם שני סימנים מובהקים קבועים בגוף האדם שמעידים על היהדות של היהודי שבהם הוא ניכר שהוא יהודי.⁴⁹

בפירוש לכתוב "איש יהודי היה בשושן" (שם, ב ה), נזכר בתלמוד (מגילה יב ע"ב) שמרדכי "מוכתר בנימוסו היה", והוא מוסיף: "מוכתר בנימוסו היינו שהיה לו פיאות גדולים, כי הפיאות הם סמנים ועדים על היהדות".⁵⁰ וכן הוא מסיים דבריו:

על כן כמה וכמה צריכין אתם להזהר בשני עדים נאמנים אלו... ואין אני מעמיס עליכם לעשות לכם פיאות עבים וארוכים כמו מנהג אחינו האשכנזים הי"ו ורק אבקש שיהיה בהם שיעור הניכר לעיני הכל ולא יהיו כעשבים קטנים העומדים על פתח הקרקע אשר רק רישומן ניכר דאז פסולים הם לעדות כדין קטן שפסול להעיד כי רק הגדולים נאמנים להעיד בגודלן.⁵¹

הרי שרבי יוסף חיים אימץ את הנימוק הלאומי והרים אותו על נס, כפי שכבר רציעו המקובלים כשלוש מאות שנה לפניו.

48. ראה הע' 3 לעיל.

49. ר' יוסף חיים ב"ר אליהו, ספר בן איש חיל, ירושלים תשמ"ב, ח"א, כג ע"ב. דברים דומים ראה גם תשובתו בספר תורה לשמה, סי' שפס. על הזקן כסימן מובהק ליהדותו של היהודי כתב ר' יעקב ריישר, פירוש עין יעקב על ספר עין יעקב לר' יעקב אבן חביב, עבודה זרה ג ע"ב סק"ו, ד"ה דבר אחר: "אדם יש לו ב' סימני סדרה שלא לבלוש מלבושי נכרים ולא לשחת פאת זקן".

50. שם כז ע"א.

51. שם ל ע"א.

52. שם ל ע"ב.

במאה השבע-עשרה נמצא כבר מגמה שונה. כנגד מגמת ההחמרה בעניין הפיאות ואורכן – מגמה של היתר והקלה ופריצת גדר. שינויים מרחיקי לכת בתרבות אידיופה, שינויים שבאו עם ההומניזם, הרנסנס והפרוסטסטנטיות, שינו את תדמיתו ואת דמותו של היהודי וגם את השקפותיו ואת מקומו בחברה הנוצרית. לרבים מיהודי איטליה לא היה עוד נוח בזקנם, שהבדילם מן החברה הנוצרית, וכדי לעקוף את איסור השחתת הזקן נמצאו דרכים אחרות להסירו, למשל על ידי משחות שונות. אלה נדונו בספרות הרבנית של הכמי איטליה בהרחבה והתייחסו גם לסוגייתנו.⁵³ במאה השבע-עשרה התחילה גם אופנת הפיאות הנוצריות לגברים. לכן חודרה לעולמם של הגברים הנטייה לגלח את שערות הראש, כדי להתאים את הפיאות הנוצריות ביתר קלות. חלק מן הגברים היהודים חיקו את מנהג החברה וגילחו לא רק את שערות הראש, כי אם גם את הפיאות. עדות לכך נמצאת בכתבים של ר' שמואל אבוהב, ראש הישיבה בוורונה ורבה הדגול של ק"ק תלמוד תורה של הספרדים בוונציה במשך למעלה מארבעים שנה במאה השבע-עשרה. לפני פטירתו, בשנת תנ"ד, הוא חיבר צוואה לבניו, והיא משקפת גם את הבצב החברתי והרוחני של היישוב היהודי באיטליה כולו. בין היתר הוסיף פרק באיסור התגלחת וכתב: "תגלחת בחכש פאות הזקן אשר בעו' נעשת היום כהית' ונוסף גם הוא על חרפתנו המשימי' על ראשיהם פאה נכרית להוסיף הרוה על הצמאה לעבור ג"כ על הקפת הראש אשר עליהם נאמר צרעת הראש או הזקן הוא".⁵⁴ הוא התעסק בסוגיה גם בספר הזכרונות שלו. ברם שם התרכז בהשחתת הזקן ורק הזכיר את הקפת הפיאות בעקיפין.⁵⁵

גם באשכנז שומעים הדים לתמורות העתים. ר' יוסף האן נוירלינגן מעיד:

אותם המגלחים כל שער הראש שקורין קולבין רובם אינם מניחים שיעור הנ"ל ברוחב וגובה וגם אינם יכולים לסמוך על מה שאין איסור אלא דוקא בתער שבגילוח כזה רגילות להיות במספרים כעין תער. אבל המניחים שערות ראשם ארוכים בגילוחם אין חששא כולי האי ולכן לפעמים רגילים האומנים גם באלה לעשות כעין תער ליפות הגילוח.⁵⁶

53. ראה ר' שבתאי באר, שו"ת באר עשק, רניציאה תל"ד, ס' ע. הוא העיד שרמ"ע מפאנו היה מגלח זקנו כל ע"ש: "ומסתפר בדקניה כמנהג איטליא". וראה מה שכתב י"ל ורדיסלווסקי, תולדות רבינו מנחם עזריה מפאנו, פוסטקוב תרס"ד. הוא הדפיס תמונתו של רמ"ע מפאנו עם זקן בלא ואמנם בלי פיאות ארוכות. אגב, בעל באר עשק העלה השערה שגידול הזקן הוא רק בארץ-ישראל, אבל בחז"ל עדיף לגלחו "ולפי' לא צותה לנו התורה אלא על הפאות כי רוצה היא בתקנתנו...". ראה ר' יצחק לפרונסי, פחד יצחק, ליק תרל"א, ערך "פאות הזקן". הוא מציין: "השעתי שברובה וגם אני רואה בכל יום בפירארא נודגים לגלח פאות הזקן עם מורדוקקו וסקווארדו והיא הרכבה בסד ובסף זו דברים אחרים שמשירים את השער ולא ראיתי זקני הנוראה מוחים בידם...". הוא שאל את ר' אביעד שר-שלום באזילה ממנוסובה והשיב לו: "ככה עושים תופשי הנוראה...". החיד"א הגן במיוחד על מנהגי איטליה לגלח הזקן; בשו"ת חיים שאל, ליוורנו תקנ"ב-ה, ס' נב, הוא נשאל: "אנן דיתבינן בערי אדום ומודעת זאת כי כל דין ובבקש טרף לביתו על כרחו לעשות זקנו כמנהג הערים האל והחיד"א אל דבר ה' יקומו ויספרו זקנם במספרים כעין תער...". ר' דוד פרדו התנגד להקלתו של החיד"א; ברם החיד"א לא חזר בו מפסקו. ראה ר' דוד פארדו, ספר מכתב לדוד, שאלוניקי תקל"ב, ס' כז, כת. ראה גם מה שכתב ר' משה תגיו, ספר לקט הקמ"ח, אמשטרדם תס"ו, כט ע"א-ע"ב.

54. ר' שמואל אבוהב, ספר דבר שמואל, רניציאה תס"ב. כנספח להקדמה באה הצוואה בשם "משמרת הקדש". עליו ועל פעילותו ראה: מ' בנידו, דוד אחד בארץ, ירושלים תשמ"ח, עמ' כז-נ.

55. ר' שמואל אבוהב, ספר הזכרונות, פראג ת"י(ז), לס ע"א-ב ע"ב; ע"ב. הוא הדפיס את הספר בעילום שם וייחס אותו לקרובו, ר' יצחק ישורון. ראה הדיון על מחבר הספר: בנידו, שם, עמ' מה-מט.

56. יוסף אביז, עמ' 344.

פיאות הראש: תעודת זהות יהודית?

בדבריו הוא מתרה במגלחים כל ראשם שיזדוּרו שלא להקיף את הפיאות במספרים כעין תער, שרובם אינם נזוהרים בו. נדמה שגם הוא כבר כרמוז על פיאות קצרות במלחמת צבדו לעיר, המבשרות כנראה על הכשרת הראש לפיאה הטבטית. ואכן הפיאות הטבטיות הופיעו בסוף הכאר השבִּעִי-עשרה והיו לבעיה של כמס במאה השבונה-עשרת. שני עדים נאכנים מעידים על כך: ר' יהונתן אייבשיץ ור' יעקב עמדין. ר"י אייבשיץ הזכיר את העניין כמה פעמים בדברשותו בקהילת מץ. הגה דבריו באתת בהן:

ומי שיש ביכולתו לעשות להתנכר שלא יחזיר בשבתו ובלכתו בדרך ליהודי רק יחשבו אותו לנכרי הרי זה משובח... ובעו"ה דשו בו בהיתר וכיום שאבות העולם שרים והורי ארץ מגלחים זקנם אף יהודים עושים כן וכיום שהחל נשיאת השערות שקורין פארו"ק על ראש, והנכרים מגלחים פאת ראש כדי שלא יצא לחוץ גם יהודים עושין כן ובעו"ה מסתתרים פאת זקנם כדי – אפילו במספרים כעין תער – נמי אסור... ובעו"ה רוב העם מתפרצים.⁵⁷

ר' יעקב עמדין מזכיר גם הוא את העניין ובאותה נעימה. הוא תיאר את דמותו של היהודי הטיפוס החדש שאימץ את השינויים של תקופתו:

בשעת פטירתו של האדם שגרם האדם לעצמו על ידי תרבות רעה שה... ילודו החיים בעל מודע מדויקת חדשה והספר המגלח פאות הראש וגם את הזקן תספה להדמות לאשה, והבתקן לו פאות נכריות מתולתלות מלפניו ומאחוריו עד הבושה וכלובנים הייב באבקת רחל כולל סר ולבונה.⁵⁸

במקום אחר הוא מעיר:

... אבל יותר מזה עושין הזכרים (הגקראים בשם יהודים) המגלחים פאותיהם להתדמות לנקבות ועוקרים כעשרה לאוין... בכל יום בגילוי פנים... הבזה יהיו ניכרים לעם ה' סלד ורע אבה... הכי בלי בושה מעידין על עצמן שא"ל חלק באלקי ישראל...⁵⁹

החכמים האלה מעידים עדות גלויה על השינויים שחלו בחלק מבני הקהילות בודחנה ואלסונה וגם בקהילות גדולות אחרות באשכנז בתקופה שלפני האמנציפציה ועל השפעת השינויים הללו על איסור הקפת הראש.

57. ספר יערות דבש, ירושלים תשמ"ד, ח"א, עמ' כ (גדרש ס' בסבת תקל"ד). כשלושים שנה קודם לכן הוא דרש באותו עניין וכתב: "ובעו"ה פשטה השחתת זקן ופאת ראש במצדעים בפרהסיא ובשביל שלא יהיו שערות הלכים חוץ לקליעת שערות שקורין פרוקין מגלחים פאת ראשם של צדעים והיו יותר חבד מן השחתת זקן שהוא אפילו כעין תער אסור ותמהני איך מלאו לבם לקרות בקול בימים אלו י"ג מדות רחמים ולקרות ה' ה' שהם מחוסדים בשתי פיאות הללו ומכ"ש שאר י"ג מדות שהם הזקן... (שם, ח"ב, עמ' פז); ועיין עוד שם, א', עמ' רה. מעניין שר"י אייבשיץ העיד גם על ייפר הזקן בומנו והוא התנגד לו במילים חריפות. הוא אמר בשם מוכיח אחד שבא לעיר אחת "וראה האנשים שם לא היו מגדלים וקנם רק היה להם חתימת זקן קטן מאוד כמין קמץ והזכרים עליו נאמר דע"ז מובן כונת הגמרא לך והתירית ת' תחיה ת' תמות (ובבלי, שבת נה ע"א, על פי יחזקאל ס ד) וקשה לכאורה במה יודע אפוא למלאך איוו ת' פירושה תחי' ואיוו תמות וצ"ל האנשים שב' להם חתימת זקן קטן כמין קמץ דרי להם קמץ תחת התי' ופירושה תמות" (ספר אהבת יהונתן, המבורג תקכ"ה, הפסרת ויקרא).

58. ספר עץ אבות (פירוש לפרקי אבות), אמסטרדם תקי"א, עד ע"א.

59. סידור בית יעקב, אלסונה תק"ה-תק"ו, הלכות ת"כ חלון ו.

בצורה דומה אפשר להבין את דברי ר' אלעזר פלקלש (ראב"ד בפראג אחרי פטירתו של ר' יחזקאל לנדא עד יום מותו בשנת תקפ"ו [1826]) באחת מדרשותיו: "אבל עתה בעונינו עבירות חדשות מקרוב באו אשר לא שמענו ולא ראינו ואבותינו לא ספרו לנו לישב לפני ספר גוי ולגלח הפיאות בתער הספר וכל המרבה לספר הרי זה משובח".⁶⁰

ר' יחיאל מיכל הלוי עפשטיין, בעל קיצור השל"ה (נפטר בשנת תס"ו), מייצג את הרב המטיף מוסר לציבור היושב בעיירות ובכפרים באשכנז במאה השבע-עשרה. גם הוא דן בסוגיה ומרביץ לקח לשומעיו באומרו:

מן הראוי להזהיר על עוון פלילי שנתפשט בעוה"ר בדור הזה כאילו הוא היתר גמור מאיסור הגדול השחתת הזקן והפיאות מה שמפורש בתורה בהדיא לא תקיפו פאת ראשכם... ויש מקילים ואומרי' תירץ אויב משום שלום מלכות וזה אינו... ומכ"ש וק"ו שבזמן הזה נתפשט המנהג הרע הזה אפי' שפילים עבדים שאין להם שייכות כלל למלכות ובודאי גדול עוונם מנשוא...⁶¹

לאחר מכן כותב ר' אלחנן קירכהאן שישנם מגלחים זקן ופיאות מפני שהם מכבידים על עסקי מסחר עם הגויים. גם הוא מזכיר הקפת הפיאות לצורך הפיאות הנוכריות. הווי אומר שגם בכפרים וגם בערים התפשט המנהג להקל בחתימות הזקן ובהקפת הפיאות.⁶²

רוב יהודי פולין ומזרח אירופה לא סטו מן המסורת ונשארו נאמנים להלכה. דא עקא שבאמצע המאה השש-עשרה אנו שומעים מן המהרש"ל על החמרה, שלא לגלח את הפיאות אפילו במספרים שלא כעין תער.⁶³ אכן הסיבה שציין המהרש"ל בדיוניו בנויה על ספקות הלכתיים גרידא. אבל מלשוננו ועל פי עדותו היו כאלה באשכנז ובפולין שלא נגעו כלל בפיאות הראש. אחרי שהוא מציין את דברי ספר האגודה הוא מעיר: "משמע להניח כולו ולא לגלחן כל עיקר, לפי שאין אנו יודעים כמה קרוי הקפה וכן קבלתי מאדוני מורי וקיני".⁶⁴ הוא מסיים הדיון באומרו: "יזהר שלא לגלחן כל עיקר ויניח הצדעין כולו וירא שמים למי שאפשר לא יגלח ראשו כל עיקר אלא מול עורף לרפואה". גם בעל השולחן ערוך נקט, כנראה, עמדה דומה.⁶⁵

ר' מרדכי יפה, בעל הלבושים, פירש את דברי מרן המחבר:

שיעור פאת הראש יש בהם כמה דיעות עד היכן מגעת וכיון דספיקא דאורייתא הוא יש לזהר

60. ספר עולת חודש השני (בתוך ספר עולת צבור, פראג תקמ"ז), ח"א פז ע"א. ראה גם דבריו שם צו ע"ב.
61. קיצור השל"ה, אבשטרדם תס"א, לג ע"א. גם הוא מציין שהיו אנשים ואפילו לומדים שמגלחים הזקן ומשאירים פס דק, ור' יששכר ברמן פרנקל בן זמנו (ראב"ד מדינת אנשבאך עד תקס"ח) תיקן תקנות ובין היתר העובר על כל תשחית חייב קנס לקופת הגרמו בדבריו למורי היתר לגלח זקן ופאות "משום שלום המלכות" מבוסס כנראה על ההיתר הניתן לנציגי היישוב היהודי כלפי השלטונות בתקופת הרומאים ל"ספר קומי", ראה בבא קמא פג ע"א.
62. ספר שמחת הנפש לר' אלחנן קירכהאן, דירנפורט תקנ"ז, מח, א; וולצבאך תקנ"ז, סג, א; כ, א. ראה: ע' שוחט, עם חילופי תקופות, ירושלים תשכ"א, עמ' 55 ואילך.
63. ים של שלמה, יבמות, פי"ב, סי' יח.
64. מורו וזקנו של המהרש"ל היה ר' יצחק קלומר. ראה מה שכתב עליו ש' אסף, 'משהו לתולדות מהרש"ל', ספר היוכל ללוי גינצבורג, חלק עברי, ניו-יורק תש"ז, עמ' מה. ש"א וורודצקי, לקורות הרבנות, ורשה תרע"ד, עמ' 123-144.
65. סי' קפא, סק"ם.

מלגלח הצדדים לא בתער ולא במספריים כעין תער מכנגד הער שבפיהתו ועד לבשר כי ראוי
מקום שהלחי התחתון יוצא... וכל אורך המקום הזה עם דרוכה... לא תגע בו יד.⁶⁶

גם ר' יואל סירקיס בפירושו לסור (ב"ח) נוטה לדעה זו ומוסיף: "אלא צריך לדעת כל השערות הגדול
במקום הפיאה באורך וברוחב".⁶⁷ על אף מחסור במקורות נוספים בבורני האפיקר הער כי יהודי פולין
במאות השש-עשרה והשבע-עשרה קיימו את המסורת, כאמור, והקפידו לגרר את הפיאות רק
במספריים שלא כעין תער, ואף נטו שלא לגעת בפיאות כלל.

המסורת הזאת קיבלה חיוזק ותנופה כאשר משנתם של גורי האר"י הדרד לכל התפוצות ונתרבלה
במיוחד בקרב היישוב היהודי בפולין וברוסיה. היא נשתרשה במדינות בתורתו של רבעליס-הסוב.
ותלמידיו החסידים בגליציה אימצו את הנהגותיה ושימרו אותן היטב. החסידות הגליצאית הקפידה על
האופי החיצוני של חבריה. על פי תורתה, החיצוניות מצביעה על דפנימיות. לכן הרפידו אנשים על
הלבוש המסורתי הקדום וגם על הפיאות. אם אחד שינה את מלבושו במרצת או קיצר את פיאותו
היורדות ומגיעות עד זקנו, הסתכלו בו כאילו יצא לתרבות רעה ודחו אותו ממחיצתם. חסידו בלו אותו
במיוחד בקיצוניות זו: פיאותיהם היו ארוכות ומסולסלות וידועות בהם פיאות בליות. ובעל-הער
פיאות).⁶⁸ הקבלה הלוריאנית נקלסה בחצרותיהם של מנהיגי החסידות ושמירת היהודי והפיאות נרפכה
לקניין נכסי צאן ברזל בידי חסידיהם.⁶⁹

קנה-מידה נכון לבחינת ההקצנה בתקופה הזאת בהקפת הפיאות הוא השאלה ששאל ר' עקיבא איגר
את חתנו ר' משה סופר בראשית המאה התשע-עשרה: "מנ"ל היתר סריקת הראש לבאן המכירה...
אפי' במספריים כעין תער א"כ יש לאסור כל מיני הקפה ואפי' במסרק". ההתם סופר הורה את הנשיד
להחמיר בכך. הוא מביא סיוע לדבריו בעדות מרבו המובהק, ר' נתן אדלר, שהיה מסרק את פיאותיו:
"ש"מ לית דחש להאי מילתא... דמכל האמור נ"ל פשוט היתר גמור בלי פקפוק חבות למנהגן של
ישראל למיסרק רישא במסרק מבלי לתלות בוקי וסריקי ברבותינו".⁷⁰ גם ה"התם סופר" עצמו נסד
להחמרות בסוגייתנו. כאשר דן בשיעור הפיאות הוא מעיר:

...ובאורך כשיעור כל שיעור לכוף ראש לעיקרו כל שיעור זה תחת זה עד התחלת היבור לחי
התחתון עם העליון והעולם טועין בפי' זה וחושבין כל שער ושער יגיע עד לחי הנ"ל ואינו אמת,
מ"מ בני ביתי ותלמידי אנו מנהיגים על דרך הזה אע"פ שיהיה טעות מ"מ קדוש יאמר לו.⁷¹

66. לבוש עטרת זהב, וניציה ש"פ, סור יורה דעה, סי' קפא סעיף ט.

67. ב"ח על הסור יורה דעה, סי' קפא.

68. ש"א הורודצקי, החסידות והחסידים, תל-אביב תשי"א, עמ' קג-קד. מצינים בשם ר' שלום הוקה מבעלז טאמב
בדרוש חסידי טיפוס: "שמעתי בשם אדמו"ר ה"ק מהר"ש מבעלז ו"ל ששאל אותו אחד מפני מה הוא מחמיר באד
בפאות הראש שלא לקצץ כלל והשיב לו ע"פ מ"ש רז"ל משל למה הדבר דומה לאחד שאומרים מפני מה זקן כגודל
א"ל כנגד המשחיתים... בלשון נחותא הוא וכנגד הוא לשון הפך ור"ל אנו אין לנו שום טעם ע"ז רק אנו צריכים
להיות היפך מהמשחיתים... ה"ה בפאות הראש..."; ראה מאיר דוד הערצבערג, פירוש מאיר נתיב לקונטרס "נתיב
מצותך לר' אהרן כ"ץ דק"ק זעליחוב ובולגוריא" בתוך: סדר תפלה ישראל וכתר נדבא השלם, ברוססווב תרפ"ט,
פי"ח דף יז ע"א, 33. ראה גם מ' ווינער, הדרת פנים-זקן, ניו יארק תשל"ח, עמ' רכת.

69. ראה א' ורטהיים, הלכות והליכות בחסידות, ירושלים תש"ק, עמ' 197-199.

70. שו"ת חתם סופר, פרעסבורג תרט"ו, חלק יו"ד, סי' קלט וסי' קמ. וראה מה שכתב ר' עקיבא איגר בהגהותיו לש"ס,
שבועות ב ע"ב.

71. שו"ת חתם סופר החדשות, מהדורת ש"א שטרן, ירושלים תשמ"ט, סי' ל. וראה מא"ז קינססליכער, מנהגי בעל

המנהג שלו בנוי כמובן על מנהגי המקובלים, שהשפיעו על ההמונים (ובמיוחד על החסידים) להאריך את שערות הפאות. הוא בעצמו דחה את ההשפעה הזאת באומרו "אין לי עסק בנסתרות", ובכל זאת נהג חומרה בעצמו, במשפחתו ובתלמידיו.⁷² הרי ההתכתבויות הללו עדות נאמנה לנטיות ההחמרה בגידול הפאות.

מקומם החשוב של הזקן והפאות כביטוי לזהות היהודית בא לידי ביטוי דווקא על ידי גזירת השלטונות במזרח אירופה במאה התשע-עשרה. הצאר ניקולאי הראשון, ששלט ברוסיה במשך שלושים שנה (1825–1855), ניסה בכל כוחו להמיר את היהודים לנצרות, והעמיד לעצמו תכנית מתחכמת להגשים את שאיפותיו הדתיות.⁷³ בין היתר, הוא ניצל את האמנציפציה כדי לקדם את האינטרסים שלו. הוא עשה זאת בשני תחומים: שינוי דמותם החיצונית ושינוי חינוכם הפנימי של היהודים. לדיוננו יש לנו עניין רק בתחום הראשון.⁷⁴ ניקולאי ניסה לכפות את הדמות האירופית המודרנית על יהודי מלכותו, ולכן גזר שהיהודים יחליפו את בגדיהם המסורתיים בבגדים המודרניים דאז. יתרה מזו, היהודים יאלצו לשנות גם את התסרוקת המקובלת עליהם, ובמיוחד לקצר את הפאות הארוכות. בעניין הזקן היו חילוקי דעות, כי גם הרוסים גידלו זקנים באותה תקופה ולא כולם התגלחו, כמו שהיה מקובל במערב אירופה.⁷⁵ אף-על-פי שגזירות הפאות לא נזכרה בהוראות שניתנו למשטרות המקומיות, ביצעו השוטרים המקומיים במלכות את מלאכתם בזריזות ובהתלהבות. (ראה האזור שצויר בידי צייר בן-זמנם של הארועים.⁷⁶) היהודים נלחמו נגד גזירות הלבוש והפאות בכל כוחם, בשוחד ובשלמונים ובכל האמצעים האחרים שעמדו לרשותם, עד כדי פנייה לשתדלנות של משה מונטיפיורי וללחץ על הפקידים הבכירים לנסות לרכך את הגזירות החמורות ולנהל תעמולה נגדן ולפעול לביטולן.

גם ההמונים ניסו לעקוף את החוק החדש. היו כאלה שקשרו את הפאות על קדקודם או מאחורי אוזניהם להסתירם מן הפקידים ומן השוטרים. אחרים שלא הצליחו להימלט ופיאותיהם נגזזו בכוח, שמרו את שערות הפאות והדביקו אותן בדבק על ראשיהם ו"לבשו" אותן בחדרי חדרים בבתיהם.⁷⁷ בין הצדיקים, מנהיגי החסידים, שהתייחסו לגזירות הלבוש והפאות כאל "ייהרג ואל יעבור", היה ר' יצחק מאיר מגור (בעל חידושי הרי"ם). הוא עשה מאמצים עילאיים לביטול הגזירות וזכה להצלחה מסוימת.⁷⁸ סוחרים ובעלי בתים אחרים בוילנה השתדלו לפני השלטונות כי תינתן שוב הרשות לגדל פאות. ואמנם

ה"חתם סופר", בני ברק תשל"ו, חלק תומר דבורה פי"ג, סקט"ו.

72. שו"ת חתם סופר, חלק אורח חיים, סי' קנט.

73. S. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland* (translated from Russian by I. Friedlander), Philadelphia 1918, 2, pp. 140-153. ש' גינבורג, היסטארישע ווערק, נ"י תרצ"ח, ח"ג (אירישע ליידען אין צארישען רוסלאנד).

74. ראה גינבורג, שם, עמ' 304–314.

75. ראה: ישראל קלוזנר, הגזירה על תלבושת היהודים, 1844–1850, גלעד (מאסף לתולדות יהדות פולין) ו (תשמ"ב), עמ' 11–26. קלוזנר ציין שלא כל המשכילים היו מרוצים מדרכי הכפייה של השלטונות בתיקוני הבגדים. אני מודה לדידי ד"ר שמואל פיינר שהפנה את תשומת לבי למאמר הזה.

76. B. Saphra, 'Jüdische Kämpfe um Freiheit und Recht', *Ost und West* 16 (1916), pp. 123-127.

77. גינבורג, שם עמ' 305.

78. כך סברו גם הרבי מטשעכאנאוו והרבי מווארקא. ראה: ספר מאיר עיני הגולה על האדמו"ר בעל חידושי הרי"ם, חל אביב ללא תאריך, עמ' 81–82.



איר מומנו של הצאר ניקולאי הראשון המראה קיצוק פאמחירם של יחיד רוסיה
כשנות הארבעים לסאה התשע-עשרה.

מתוך: Saphra, 'Jüdische Kämpfe um Freiheit und Recht',
Ost und West 16 (1916), pp. 125-126

מושל העיר התיר ליהודים לגדל, בתנאי שלא תהיינה ארוכות יותר מווירשוק וחצי (6.6 ס"מ). אף על-פי-כן ידחי העיר לא צייתו להוראה זו והרשו לעצמם לגדל פאות יותר ארוכות.⁷⁹ מגזירות הלבוש אנו למדים שהפאות נהפכו לסימנים יהודיים מובהקים. חלק ממנהיגי הציבור ראו בקצמן קידוש ה' ובגזותן חילול שם שמים בפרהסיא. גם אחרי ביטול הגזירות האלה נמשכה הסתרת הפאות בצורות השונות. קשירת הפאות על הראש תחת הכובע, כאמור, נהפכה למנהגם של חסידי גור בשמירת פאותיהם. אולי ניתן להסביר את המנהג של חסידי גור (על פי הוראת האדמו"ר ה"בית ישראל") להתיר את פאותיהם ולהניחן לגלוש בחופשיות למטה, בירושלים, או כשמגיעים אל חצר הרבי אפילו חוץ לירושלים, בדרך זו: קשירת הפאות יש בה זכר לגזירות שונאי ישראל, ואילו בירושלים ובחצר הרבי, המסמלים את הגאולה, יש להתיר את קשר הפאות ולהניחן חופשי.⁸⁰ אחרים, וביניהם גם הפרושים המתנגדים, החזיקו את פאותיהם מאחורי האוזניים.⁸¹ ייתכן שגזירות הלבוש הן גם מקור למנהג חסידי חב"ד לגדל פאות קצרות בלבד.⁸² ר' מנחם מנדל שניאורסון, האדמו"ר מלובאוויטש (נפטר תרכ"ו), היה אחד מחברי "הוועדה להשכלת העם" שהוקמה בידי שר ההשכלה הרוסי בעת הגזירות הללו. הוא ור' יצחק ב"ר חיים, ראש ישיבת וולוז'ין, ניסו לשכנע את השלטונות לבטל את הגזירות בהצעות פשרה שונות.⁸³ ר' מ"מ שניאורסון מלובאוויטש, האדמו"ר האחרון (נפטר בשנת תשנ"ד), נשאל על כך לפני כשלושים שנה והוא השיב: "הנה ההנהגה... שלא לנגוע כלל בפאות הראש לא ראיתי בתוכי חב"ד ואדרבא... שהקושיא... היא... על אלו שאין נוגעין כלל - היפך ממעשה רב דהאר"ז"ל החי (כך)".⁸⁴ גם ר' ישראל מרוז'ין דגל דווקא בפאות קצרות. פתגם היה שגור בפיו, שהמונים סבורים: שערות ארוכות - שכל קצר (לאנגע האר - קערציר שכל).⁸⁵ אכן בליטא לא גידלו פאות ואם גידלו אותן, הסתירן מאחורי האוזניים. מאידך, אופייניות הן הנהגותיו של ר' חיים אלעזר שפירא, ראב"ד ממונקאטש, שהקפיד לא להצניע את פאותיו מאחורי אוזניו והעיד שסבו לא נסע לחסידה בשעת נישואי קרובו, כי לא רצה להצניע את הפאות מאחורי אוזניו, כפי שאז היה נהוג במדינה על פי גזירת המלכות.⁸⁶ יתרה מזו, כבר ציינו שחסידי חב"ד לא דגלו בפאות ארוכות. כך הפכו

79. י' קלחנר, סם, עב' 18.

80. ראה בה שכתב א' לר, החרדים, ירושלים תש"ן, עב' 43. על חסיד תולדות אהרן, סם, עב' 46.

81. ידחי ד"ר אברהם פוקס, מחבר ספר ישיבות העגריה בגזולתן ובחורבן, ירושלים תשל"ט, סיפר לי כי באזורי פרנסלכאניה בשטת השלושים של המאה העשרים לעגו הגרים לבחור ישיבות ומשכו פאותיהם. הבחורים נהגו לקצר את הפאות ולסתור אותן מאחורי האוזניים או לסלסל אותן בצמצום כדי לכנע בזיונות כאלה.

82. ראה שרת צמח צדק, נדחיוק תשכ"ד, חלק ירד' ס' צג ס"ק יז [ח]. הוא סבור שפאות הראש אסור לקצר אפילו במספרים שלא כעין מער, בהם מותר להסתפר במספרים ולהצית ראשו של סיער זה לעיקרו של זה. מכאן משמע שהפאות תהיינה קצרות יחסית. ראה בה שהערתו בפתיחת הבחקר. סיפר לי ר' שבואל שניאורסון נ"י בחסידי חב"ד על ר' ח'ג סלומה, במשפחתו, שנתיתם בגיל צעיר ונהג ללכת בפאות ארוכות. אחרי שהגיע לגיל בצוות נשלח לר' בער מלובאוויטש. הרבי רצה לקצר את פאותיו של הצעיר אבל הוא סרב. הרבי הציע לו לבקש דעתה של האבא של הרבי. הצעיר הסכים לדבר, והאבא החליטה לקצר את פאותיו על אף התנגדותו המרצת. בה שהשיב האדמו"ר האחרון בעניין זה ראה להלן בהע' 84.

83. קלחנר, סם, עב' 16.

84. האדמו"ר מנחם מנדל שניאורסון, אגרות קודש, טוקלין תשנ"ב, כרך כ', סי' ותנה.

85. ראה בה שכתב דוד אסף, ר' ישראל מרוז'ין ומקומו בתולדות החסידות במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה וידידותו, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ב, עב' 73 ועמ' 158, הע' 94. תודתי לד"ר דוד אסף שהעיר לי על הטעות. ראתה והעביר את הבקורות הללו לרשותי.

86. ראה ספר דרכי חיים ושלוש, מנהגיו של ר' חיים אלעזר שפירא, ראב"ד מונקאטש, מונקאטש ת"ש, ס' תתפ ובהערה

האילוץ שנקפו על הציבור היהודי – של חסידים וכתנגדים – למנהגים מקומיים או ליישנות מיוחדות של הסיעות השונות.

אכן, גדולי האדמו"רים החסידיים הקפידו על פיאותיהם הארוכות. ר' שלום מרדכי הכהן שוורדון (מהרש"ם, מגדולי הפוסקים בגליציה, נפטר תרע"א), למשל, סיפר שאביו נסע אתו בדירתו עיין צעיר לימים לבקר אצל ר' מאיר מפרעמיסלאן. כאשר האב הביא את בנו לפני האדמו"ר, הושיב אותו ברכיו על ברכיו, מישש את פיאותיו לראות אם הן כשיעור, ואמר לו שסבו של הילד (בנראה ר' שלום רוקח האדמו"ר מבעלז, שנפטר בשנת תרט"ו) לא גזז את פיאותיו כל ימיו "והוא סגולה לאריכות ימים על כן תנהג גם אתה כן ולא תקצוץ מהפיאות כל ימך ותאריך ימים".⁸⁷ בפיו של ר' אלעזר ב"ר שלום רוקח מבעלז (נפטר בתרמ"ב) נמסר: "ישנם מצוות מעשיות וישנן מצוות סגולות, כאשר מהאירוע פיאות הראש יותר מהשעור יש בכך סגולה ליראת שמים".⁸⁸ מאידך, ר' יחזקאל שרגא הלברשטאם מדינאוו (נפטר תרנ"ט) מעיד שר' שלום רוקח מבעלז סבר כי הפיאות לא יחזו יותר אריכות מן הלחי התחתונה, ואם הן ארוכות יותר מן השעור צריך לסלקן.⁸⁹ דעות כאלה ואחרות מצביעות על ההסיבות והכרעות שיוחסה לפיאות הארוכות בכמה חוגי החסידים. הלאו של "לא תקצר" עבר לתחום המגילי של אריכות ימים ויראת שמים. מאידך, הופיעו שאלות ותשובות ב"איסור" פיאות ארוכות מדי. בנו כן התחיל לדון בסלסול הפיאות בשבת. תופעות כאלה מצביעות על הנטייה ההלכתית לכיוונים הסגוליים בדרשה לגידול הפיאות הארוכות.⁹⁰

מנהג אחר הנהוג בחוגי החסידים הוא התרת קשירת הפיאות במסלסול בשעת התפילה. החסידים הושפעו מן הקבלה והוסיפו מנהגים אשר אולי אפילו גורי האר"י לא דגלו בהם. שהיה הפיאות בשעת התפילה מבוסס על מאמר בזוהר: "ובצללותא צריך לבער לון מן בטר אדנן דלא יהו מבסין תרעין דשמיצה לאעלא בהון צלותא ואם לאו אתקיים ביה קרא אז יקראונו ולא אענה" (בשעת התפילה צריך לסלק שערות הפיאות מאחורי האוזניים, כדי שלא יכסו את שערי השמיצה להעלות בהם התפילה).

-
- שם. ראה גם מה שנכתב על ר' נחמן מברסלב, שסבר שיש חילוק בין יהודי שפיאותיו מסתרות באחד אצבע יהודי שפיאותיו תלויות מתחת לאוזניו כסבסן. הוא התכוון, כנראה, לליטאים שהושפעו מן המנהגים שפרסם שם קודש, שיחות וסיפורים מר' נחמן מברסלב, ירושלים תשכ"ח, ח"ב, ס' א-ק, עמ' כו.
87. ר' שלום מרדכי הכהן שוורדון, ספר דרכי שלום, בילגורייא תרפ"ט, פרק אהל שם, עמ' 4. אבי משה לוי ארזות אוסאביל, מחסיד בעלז, על ההפניות השונות הקשורות לחסידות האת.
88. "מאמר קדשו" בתוך: נתיבות התורה (כולל חידושים ובאורים בחלכה ובאגדה במלל חסיד בעלזא), כ, מנחת אב תשכ"ג, עמ' מב.
89. יחזקאל שרגא הלברשטאם, דברי יחזקאל, רמתגן תשס"ו, עמ' כט, קלט. ראה גם: שמואל סמלקא חבון, מנהגי מהרי"ו מליצא, ירושלים א.ת., עמ' ג, הע' רעו. ראה גם: ר' צבי הירש שפיא, ספר דרכי תשובה לשלחן ערוך יו"ד, ס' קפא, סקט"ו. עיין צבי ברונער, תהלת חיים ולקט על ר' חיים מצאנז, בני ברק תשנ"ב, עמ' שים-ששה. "פעם ניגש רבינו (מקאלאשיץ) לדוד הרב המסד מו"ה יחזקאל שרגא ואגשאל שליט"א וקדב את פאותיו המדי כדי למדוד ארכם, וחלק שהיה ארוך מסגורו הסד על ידי שריפה. ואמר בשם זקנו הגאון הקדוש מדינאוו, שעד הסגור הן פאות, ומשם ואילך הן כשער ונגב... גם אמר בשם זקנו הגאון מדינאוו, שהיה יסד האם ע"י שריפה דוקא ולא ע"י גויזה, והוסיף לומר בשמו דאם אף חתכין את הפאות במגל הדבר שלא לשרת בצבא" (דברי חנה השלם, ח"ב, דף רג).
90. ראה ר' מנשה הקסן (קליין), משנה הלכות מדור התשובות, ח"ד (תל-אביב תשל"ג, ס' קס; ח"ה תל-אביב, תשל"ב) ס' קכד; ח"ז (תל-אביב תשל"ו) ס' קכא. ראה גם: ר' שלמה גראס, משנה שלמה, ירושלים תשנ"א, ס' כא.

האם לא יתקיים בו הכתוב אז יקראני ולא אענה [משלי א, כח].⁹¹ סיכומם של הדברים: הפיאות נעשו כעין תעודת זהות לחסידים ולחרדים במזרח אירופה. אפשר לזהות אדמו"רים וחצרותיהם, רבנים ותלמידיהם על פי צורת פיאותיהם.

במידה דומה היו הפיאות סימן לזהות יהודית גם בהונגריה. ראשי הישיבות שם ניסו לקרב תלמידים מכל שכבות הציבור, שלא כליטאים, שהעדיפו את המבריקים בתלמוד. זהות הבחורים בהונגריה התמקדה בלבוש המסורתי ובמיוחד בפיאות ובזקן. לדוגמה, ר' שמעון סופר, נכדו של החתם סופר, שהיה ראש ישיבת ערלוי משך עשרות בשנים (נספה באושוויץ בשנת תש"ד), הקפיד מאוד שתלמידיו לא ישנו ממנהגי אבותיהם. לבחורים שבאו מאזורים חרדיים כמו מארמורש או מ"אונטרלנד" לא התיר לקצץ פיאותיהם וזקנם, כי להם הקיצוץ היה מסמל ראשית התדרדרותם הדתית. מאידך, אותם התלמידים שבאו מ"אויברלנד" הקרובה לאוסטריה לא חששו אם יגלחו זקן או פיאות, כי התרגלו לכך לפני שבאו לישיבתו.⁹² יתרה מזו, ר' שמחה זיסל זיו (הסבא מקלם) הקפיד להפריד בין המגלחים פיאות וזקן למגדלים אותם. לכן הוא הקים שתי ישיבות נפרדות בעירו לשתי הקבוצות.⁹³ זאת ועוד, ר' צבי אלימלך מדינוב (רב בעל עט פורה, שכיח בסוף ימיו בעיר מונקאטש והיה בעל השפעה גדולה, נפטר בשנת תר"א) חיבר תקנות לקהילת מונקאטש וביניהן סעיף הקובע, שכל המשחית את פיאת הראש והזקן נקרא מומר לדבר אחד מן התורה "וגדול עוונו מנשוא עד אשר יעשה תשובה כראוי". בתקנות לחברה "תמכין דאורייתא" הוא הוסיף: "להיות הדבר הזה שכיח מאוד בעוה"ר במדינה זו רבים מקילים לעצמם להשחית פאת ראשם... ובעוה"ר נעשה בכמה מקומות כהיתר... מי שנוהג בזה לא יבוא בקהל אל תוך הח' הלז...".⁹⁴ עדות נוספת למשבר בהונגריה נמצאת בדבריו של ר' אליעזר יעקב רויזניטץ (מחסיד בעלו ותלמיד חכם, אשר היה "מגיד" בקהילת סטי קאניזשא ונספה בשואה). באחת מדרשותיו (לפרשת האזינו בשנת תרפ"ו) דרש בעניין "נגע" הסרת הפיאות כנגע בצרעת הראש והזקן. הוא העיר לקהילה ששמע מפי אחד מן האדמו"רים מבעלו שאף-על-פי שאין איסור דאורייתא או דרבנן אם נשארו שערות הפיאות "כדי לכופ ראשן לעיקרן". ברם "אם יש לבחור פיאות וזקן מגודל אין היצר הרע יכול להוליכו למקומות מגונים (פאסקיצווע ערטער) כמו למי שאין לו פיאות וזקן וזהו שמירה היותר גדולה".⁹⁵ הפאות היו אפוא לתריס נגד ההשכלה והרפורמה בהונגריה.

תודעת חשיבות הפיאות חדרה לתוך נפשם של המוני היהודים במזרח אירופה. מאידך, היא גם נקבעה בעיני הגויים מסביב כסימן מובהק ליהודי. ואמנם כשפלו הנאצים למזרח אירופה בראשית מלחמת

91. זהר חדש, בהדורת ר' מרגליות, "ירושלים תשל"ח, יתרו, דף לא ע"א. א' סלאסקי, ספר אדרת אליהו, אנציקלופדיה, "ירושלים תשל"ד, עמ' רעת, פיאות: "זהר האדם בתפלת י"ח שלא יכסו שערות הפאות את אזניו ואם לא, מתקיים בו 'אז יקראני ולא אענה' וכו'. מספרים על הר"ם שהכין את פיאותיו בצורה זו לפני פטירתו. ראה מאיר עיני הגולה (תולדות חייו של ר' יצחק מאיר הר"ם מגור), תל-אביב חש"ד, ס' תרמת.

92. א' פוקס, "ישיבות הונגריה בגדולתן ובחורבנן, ירושלים תשל"ט, עמ' 147. וכן נהג ר' מרדכי בריסק בעיר טארנאו. ראה שם, עמ' 391.

93. ראה מ' ווינער, הדרת פנים-זקן, עמ' תרנה.

94. נ' אורטגר, ר' צבי אלימלך מדינוב (בעל בני יששכר), פרקי חייו ומשנתו, תל-אביב תשמ"ח, עמ' ק סעיף קיב, עמ' קטו ס' א סעיף ו.

95. ר' אליעזר יעקב רויזניטץ, קול יעקב, ניו-יורק תשכ"ו, עמ' שמה-שמו. נמסר שר' צבי הירש מאנהיימער, שהיה ראב"ד באונגוור במחוז התחתון, קצף על הבחורים שהלכו בפיאות ארוכות והצניעו אותן מאחורי אוזניהם, כי סבר שמוטב שיקצצו אותן במקצת וילכו בהן בגלוי ולא כאילו הם מתביישים במצווה. ראה זי"ם צבי מאנהיימער, עין הבדולח, מהדורת ד' עלעפאנט, ברוקלין נ"י תשט"א, ח"ב, עמ' 5 בהע'.

העולם השנייה ניסו להשפיל ולכזות את היהודים לפני שרצחו אותם. על ידי הוצאת "פיראט" היהודים עלו מאמצים עילאיים למנוע בוזנות כאלה. כך, למשל, "הפיראט" יזם "פיראט" בארה"ב, מספר שלא גילח את זקנו ופיאותו. בשעת מיתתו הוא מסר "הפיראט" מכתב מטפחתי על פאות וזקן שלי כמו חולה שיניים. ובין כך ובין כך נשלחם דרכי "הפיראט" גרס לי ישועה שלא חשבתי אז." "הדוגמה הזאת הונצחה בצילום מן התעמולה האנטישמית הנאצית. זאת הכותרת: "היש ליהודי הזה כאב שיניים" בכלל לא ברם הפולנים רצו את ידו וזאת היא מכתבם להסתובב כמגולחי". "בכמה גטאות פתחו ראשי ה"הדנראט" במאבק נמרץ נגד השלטון הגרמניים, כנגד מגדלי וקנס ופיאותיהם. בשנת 1942 ערכה משטרת הגטו ב"הדנראט" על ידיגים אנשים נגדו בכוח אל המספרות, שם גולחו ופיאותיהם קוצצו. זאת הייתה אחת מהפעולות על ידי שירות בתקופת שלטונם של הצארים, אלא שהפעם בוצעו הפשיטות על ידי היהודים במסגרת הפולין הגרמני." "ר' שמעון סופר, שהוכרנו, כתב תשובות משך שנות השואה ולפני שעלה על הסוקד באושוויץ בתש"ד. באחת מהן הופיעה השאלה: האם יש מקום להחמיר שלא לגלח כל פיאות הראש. בתשובתו הוא כותב, בין היתר: "ג"ל במקום שנוהגים היהודים לגלח פיאות ראשם והגויים אינם מגלחים פיאות ראשם וניכר בפיאות שהוא יהודי לא גרע גילוח פיאות אלו משאר מלבוש ישראל, והמגלח אותם ממש יש לו דין הלוש מלבוש נכרי לכל דינו", "כלומר, שהוא לוקה משום ולא חלבו בחוקת הגר. לכד מן הקפת פיאות הראש. דברים אלה שנכתבו בתוך השואה בהונגריה מעידים על מקום הפיראט והזקן בחשיבה האידיאולוגית של היהודים, נוסח "ואבדיל אתכם מכל העמים".

7

יש לנו לייחד במחקרנו מקום לגולת תימן. מן התקופה שלפני המאה השש-עשרה אין לנו ידיעות על מנהגיהם לעניין הפיאות. יש לשער, שפסיקתו של הרמב"ם קבעה את המערכת ההלכתית התימנית. כלשונו של הרב י' קאסח (מגדולי חכמי יוצאי תימן בימינו): "בכל מקצועות התורה נהגים יחד תימן לפסוק הלכה ולהורות למעשה כדעת הרמב"ם בין להקל בין להתמיד אף במקום שרוב הפוסקים חולקים עליו".¹⁰ הרב קאסח מסתייג מקביעתו במקצת וטוען שישנם מנהגים עתיקים בתימן המסורים בידי ההמונים מתקופה עתיקה שלא נשתנו, אף-על-פי שהרמב"ם ספק אחרת. כאמור, הרמב"ם ספק שמדובר

- אלבום תמונות "חורבנו בתמונות ואונדווער חורבן אין בילדן" מודפס במתנה ברגל בילדן בשנת 1944 על ידי המרכז ליהודים המשוחררים באיזור הכיבוש הכריטי, עמ' 11. צילומים דומים, ראה אנציקלופדיה של השואה, 6. עמ' 1000, ד, עמ' 1000, 991.
97. ווינער, שם, עמ' שלג.
98. מ' סראגר, אלה שלא נכנעו, בני-ברק חש"ד, עמ' עה.
99. ראה: י' סרונק, יודנראט, יד ושם, ירושלים תשל"ט, עמ' 140. ראה גם סראגר, שם, עמ' 140. נדווער, עמ' 140.
- ד' מכמן, 'לבירור התנאים לקיום חיים רתיים תחת השלטון הנאצי', סיני צא וחש"ה, עמ' 140. ראה גם תודת ליהודי פרוס' דן מכמן שהמנה תשומות לבי לציונים הללו.
100. ר' שמעון סופר, שו"ת התעוררות תשובה, מהדורת א' סוקס, ירושלים תשנ"א, חלק י"ד סי' 14.
101. ראה גם משה שטרן, שו"ת דאר משה, נוא יורק תשל"ח, ח"ה, סי' קלח שטרן כיהן כמנה קהילות בחוגייה [במחנה] ודעברעצין. בשנת תש"ד, כאשר עדיין היה בדעברעצין, נשאל אם יש מצווה בפיאות ארונות.
102. י' קאסח, 'הרמב"ם וגולת תימן', סיני מג (תשי"ח) עמ' 140. ראה גם ווינער, עמ' 140. ראה גם ווינער, עמ' 140.
- חולין עם פירוש בשפה הערבית לאחר מחכמי יהדות תימן, מהדורת י' קאסח, ירושלים תש"ך, עמ' 140.

לספר את הפיאות במספריים ואין צורך לגדל אותן. ברם הוא העיר בתשובתו שהדבר אינו נהוג בקרב ההמונים והם אינם מספרים הפיאות כלל. הרמב"ם הסתייג ממנהג ההמונים ופסק שאין כל הצדקה למנהגם. כיוון שכך, קשה לנו לקבוע אם יהודי תימן לא נגעו בפיאותיהם כנהוג אצל ההמונים, או אכן קיבלו את פסקו שניתן לגזור אותן במספריים. קאפח עצמו נוטה לשער שיהודי תימן לא נגעו בפיאותיהם בכל הדורות. יתרה מזו, הוא סבור שגידול הפיאות הוא מסורת עתיקה מזמן הבית. אם נוסיף את ההנחה שיהדות תימן היא עדה שמרנית ששימרה את המסורות העתיקות משך מאות בשנים, הרי נוכל גם להסיק שיהודי תימן של ימינו המעוטרים בסלסולי פיאות (ועל פי צילומים ותמונות – גם בדורות קודמים) ממשיכים את שהיה מקובל גם לפני המאה השש-עשרה.

חשוב להבין את מקומה של המאה השש-עשרה מבחינת מהימנות תולדות יהודי תימן. עם כיבוש תימן בידי טורקיה מגיעים אלינו בתדירות וביתר מהימנות תעודות ומקורות על חיי היהודים בקרב הערבים בתימן.¹⁰³ כיבוש הטורקים הגביר את שנאת המוסלמים (גם בני הכת השיעית וגם בני הכת הסונית). לכן אפשר להבין מדוע התקיימו עלילות וגזירות נגד יהודי תימן במאות השש-עשרה והשבע-עשרה. בסוף המאה השבע-עשרה התגברו הרדיפות ובהן "גזירת העטירות".¹⁰⁴ גזירה זו פגעה בלבשו של היהודי ואילצה אותו ללכת בגילוי ראש. לפי סברתו של הרב עמרם קורח, נוסף לתקנות הלבוש וכיסוי הראש היו גם הנחיות לגבי הפיאות. קורח כותב: "לא הספיקה גזירה זו (על הלבוש וגילוי הראש) עד שגזרו עליהם לגדל פיאות ראשיהם למען יהיה להם סימן קבוע בגופם, נגלה וניכר לעין כל ראייהם".¹⁰⁵ הוא גם שיער שיהודי תימן בדרך כלל לא גידלו פיאות הראש ("אולי שהיו מניחים בפאות שיעור קטן ומלקטים אותו במספריים והשאר מגלחים בתער") על פי פסקו של הרמב"ם שהזכרנו. אי לכך נהפכו הפיאות הארוכות שנאלצו לגדלם "כאלו הם שני נחשים על לחייהם". היהודים קראו להם "סימן" או "סימנים" והערבים קוראים להם "זנאר" או "זנאניר". כנראה שהוא סימן גנאי שניתן לפיאות בידי הערבים להבדיל בינם לבין היהודים – כעין אות קלון. אי לכך, טוען קורח, ניתן להבין מדוע קודם כל מגלחים את פיאותיו של היהודי, כאשר הוא בא להתאסלם "להמיט מעליו החרפה המיוחדת ליהודים". קורח טוען כי "דורות אחרונים, שנעלם מהם כי לשמצה נקבעו בצדעי אבותיהם חשבום לעדי כבוד, טורקים ומוסלמים אותם בשמן ועושים כמו חוליות שקורין "לולאב" מתהללים בארכן וסלסולן, והמוני עם נשבעים לקיים כל דבר בנקיטתן".¹⁰⁶

כל החוקרים ביקרו את השערתו של קורח בביקורת חריפה. "מי גלה לו רז זה שמלפני שלוש מאות שנה בערך?"¹⁰⁷ טוען כנגדו משה צדוק. היו כאלה שדחו את סברתו על הסף, כמו שעשה י' קאפח.¹⁰⁸

103. ראה ב' צדוק, יהודי תימן, תולדותיהם וארחות חייהם, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 43.

104. ראה י' טובי, עיונים במגילת תימן, ירושלים תשמ"ו, במיוחד עמ' 82-150.

105. עמרם קורח, סערת תימן, מהדורת גרדי-ב' קורח, ירושלים תשמ"ח, עמ' 1-ת. ראה א' קאפח, הגאון ר' יוסף ב"ר שלום אלקארה, רבתיגן תשמ"ס. עמ' 3-4. הוא העיר שהרב קרח לא חזר מקביעתו אף-על-פי שאחרים העידו שחזר בו. הרב לא תיקן את דבריו בספרו וככל הנראה עבר בדעתו.

106. שם, עמ' 9, הע' 13. ראה: M. Piamenta, *Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic*, Leiden 1990, p. 206. רצוי להזכיר את החיבור שהוא ספר חסות ליהודים כיוחס לבוחמד, שנכתב בידי יהודי תימני. שם נזכר "אשר יקשרו בני ישראל את הפיאות על מגבעותיהם". ראה: ש"ד גייסיין, רתימנים (הסאוריה, סורי חברה, חיי רוח, מבחר מחקרים בעריכת ב' בן-שישון), ירושלים תשכ"ג, עמ' 291, והע' 5. הבעיה העיקרית היא כמובן זמן כתיבת החיבור.

107. ב' צדוק, שם.

108. י' קאפח, פירוש למשנה תורה של הרמב"ם, ירושלים תשנ"ב, הלכות פסולי המוקדשים א יב, הע' ת. קאפח מתייחס, כנראה, לקורה כאשר כתב "זשירים לה בעבה משפטי דתורה ואין לשעות לדברי המלעזים..." . לאמור, קורח

ואחרים ניסו למצוא את מקור הפיאות הארוכות אצל התימנים בהשפעת הגוסעים האשכנזים שביקרו בתימן החל מן המאה השש-עשרה.¹⁰⁹ רצהבי העיר לי שיהודי תימן שיכרו את המסורות בצורה קפדנית, אבל לא אטמו את אוזניהם לשמועות אחרות. אילו יכולנו להראות שהאשכנזים לא גידלו פיאות בדורות הקדומים היה אפשר לומר אותו הדבר על התימנים. אם כן, אפשר לשער שיהודי תימן אימצו את הפיאות המסולסלות כפי שאנו עדים להן כיום דרך אותם שדגלו בקבלה של דאר"י בארץ-ישראל ודרך החסידים והפרושים של אירופה במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה. נסיים בדברי ש' גרידי, שערך לאחרונה את ספרו של קורח "סערת תימן": "השקפת הרב הבחבר בדבר ה"סיכנים" (הפיאות) הנהוגים בקרב יהודי תימן מענינת מאוד אבל צריכה עיון". אכן העניין עדיין אומר לנו דורשני.¹¹⁰

1

מנהג שיש לו זיקה למחקרנו הוא הח'לקה. בספר שער הכוונות לר' חיים ויטאל כסופר שהאר"י הגיע פעם אחת לקברי הרשב"י ובנו במירון בל"ג בעומר. "ור' יונתן סאגיש העיד לי שבשנה הא' קודם שהלכתי אני אצלו ללמוד עם מוז"ל [מורי ורבי ז"ל (כלו' האר"י)] שהולך את בנו הקטן שם עם כל אנשי ביתו ושם גילחו את ראשו כמנהג הידוע".¹¹¹ על סמך המקור הזה מסער א' יערי, כי המנהג הקדום והידוע לגלח את ראש הקטנים הוא המשך של המנהג לבקר את קבר שמואל הנביא ברמה.¹¹² המנהג היה לפקוד את הקבר ביום פטירתו של הנביא, שחל בכ"ח באייר על פי המסורת. בשעת הביקור נהגו ככל הנראה לגלח את שערות הקטנים, לשקול את השערות ולתת את משקלם בכסף לצורך תחזוקת המקום וגם לחלק נדבות לעניים ולצורכי ציבור. ברם מקום קבורתו של שמואל הנביא הוגבל לביקור היהודים על ידי השלטונות לפני שנת ש"ל (1570). כיוון שלא היה עוד אפשר להשתטח על קבר שמואל הנביא, העבירו את המנהג צפונה למירון ושם חידשו המוסתערבים (התושבים היהודים הוותיקים) את מנהגם על יד קברי רשב"י ור' אלעזר בנו. חכמי צפת, שהיו נוהגים לבוא לקברי התנאים ללמוד במשך כשבועיים מאמצע אייר ועד חג השבועות, לא מצאו את חגיגות המקומיים לפי רוחם וניסו לאסור אותן. האר"י השתתף בחגיגה בשנה שבה עלה ממצרים, וגילח את ראש בנו הקטן. ברם, ר' חיים ויטאל מעיד עליו: "אבל אין אני יודע אם אז היה בקי ויודע בחכמה הזו הנפלאה שהשיג אח"כ". לאמור: לו היה יודע את חכמת הסוד שבה הצטיין לאחר מכן, אולי לא היה משתתף בחגיגה הזאת. בניגוד לדעתו של יערי טוען מ' בניהו, שמנהג ההילולא על קברי רשב"י ובנו היה קדום ואין לו כל קשר עם העלייה לקבר שמואל הנביא ברמה.¹¹³ הוא סבור שר' יונתן סאגיש, הנזכר לעיל, שהיה גדול

ועדתו מוציאים לעז על המסורת העתיקה של הפיאות אצל התימנים.

109. שם. צדוק מביא הערה זאת בשם רב שלום יצחק הלוי.

110. לאחרונה הופיעו שו"ת עולת יצחק לרב יצחק רצאבי, בני-ברק תשנ"ב, אשר דן בענייננו בכמה תשובות. דיוניו מעניינים מפני שהוא עצמו יוצא תימן. ראה ח"ב, סי' קס, רצב.

111. ספר שער הכוונות לר"ח ויטאל, ירושלים תרל"ג, דף פו-פו. אף-על-פי שבמקבילות לקטע לא נמצאות המלים "כמנהג הידוע", א' יערי סבור שנוסח שער הכוונות הוא המוסמך ביותר בנידון. ראה גם ר' יעקב צמח, נגיד ומצוה, אמשטרדם תע"ב, דף סד ע"ב. ספר הכוונות ומעשה נסים ומנהגי האר"י, קושטאנדינא ת"פ, דף ד ע"ב; ספר פרי עין חיים, לקוטי כתיבי ר' חיים ויטאל, קארעץ תקמ"ב; שער ספירת העומר, פרק ז; ראה אברהם יערי, תולדות ההילולא במירון, תרביץ לא (תשכ"ב), עמ' 85-88.

112. שם, עמ' 92-99. כל דיוניו של יערי בנוי על שו"ת הרדב"ז, ויניציא תק"ט, סי' תרח, דף ג ע"ג.

113. מאיר בניהו, הנהגות מקובלי צפת במירון, ספונות ו (תשכ"ב), עמ' כח-ל, ובמיוחד הערות 79-80.

בשנים מהארי, לא הביד את כסדות ובנהג שהיו זקני חורו נהגים בו כבר בילדותם. אגב, בנידו הוסף להראות שכנהג תגלות הילדים היה נהג גם אצל הבוסלמים ולא דווקא בקהילות ישראל. הבוסלמים נהגו לקיים עליות לקברי הקדושים להם וגזוז שם את שערות הילדים. הבכנה המשותף לשני החוקרים הללו ולדוננו הוא, שאין איזכור פיאות הראש לא ברמה ולא במידון במקורות הניזונים. גם ר"ח רסאל לא הזכיר הפיאות כאשר העיד על כנהג רבו. מאידך, בנידו הביא תפילה ביחודת שנכתבה בצפת לאחר מכן – מוכנם של תלמידי האר"י – תחת הכותרת "תפילה נאה כסבגלחים הגערים". עיקר תוכן התפילה הוא דווקא פיאות הראש: "...ובזכות מצות פאת הראש שצדיתנו בתורתך לא תקיפו פאת ראשיכם... וכמו שזכה זה הגער לפאת הראש כן יזכה לתורה ולתופה ולמצות ולבעשים טובים וזרה הוראות בישראל בחיי אביו ובחיי אמו..."¹¹⁴ "ייתכן ש"קיום" מצוות פיאות הראש היה נהג כבר בידי האר"י ואולי אף לפניו. אבל אין כל ספק שעניין הפיאות לא הודגש ולא הובלט עד שבא גורי האר"י ושמו אותו במרכז ההילולא בל"ג בעומר על יד קבריהם של הרשב"י ובנו.

ואכן, כנהג התגלות לצורך הפיאות נמשך בעוצמה במידון. ר' עמנואל חי ריקי, מקובל איטלקי ששהה בצפת כמה שנים בראשית המאה השמונה-עשרה, מזכיר את הביקור בציון קבר רשב"י ומוסיף: "ושם ישמח שמחה גדולה וב"ש אם הוא פעם ראשונה שמגלח ראש בנו ומניח הפאות שהיא מצוה..."¹¹⁵ שורה של נוסעים ומבקרים במידון במאה התשע-עשרה מעידים על השמחה במכתבים וביומנים. נזכיר כאן כמה דוגמות בלבד. ר' חיים ב"ר דוב בערש הלוי הורוביץ, שעלה ארצה בראשית המאה, מתאר את כל מקומות היישוב וגם את הסקס בספרו "חבת ירושלים". בדרך אגב הוא מספר על אסון שכמעט התרחש בשעת ביקורו בחגיגות במידון בשנת תקצ"ו, כאשר ילד בן חמש נפל מן הגג של המערה למטה וכמעט מת "ומגדול שמת וצהלת העם הקדוש לא ידעו כלל אם נפל זה הילד כמו לערך חצי שעה ממש".¹¹⁶ ר' אברהם רוזאנס, המכונה החכם האבי"ר, ביקר בארץ בשנת תרכ"ז ורשם את התרשמויותיו במכתבים. בעת שהוא מתאר את הסקס באחד ממכתביו הוא מעיר:

וראיתי איש אשכנזי א' נ"י אשר הביא אתו בנו יחידו ה"י מירושלים, בן ארבע הי"ו וגלח את שערות ראשו (האתללים שתורות כעורב. ולא יכולתי לעצור ברוחי עד אם דברתי אליו להניאו מזה... ואולם הוא בא לשלם את נדרו אשר נדר... האשכנזי הזה עשה בשמחה את המצוה הזאת לקול התרועות והשמחות בעת הגלות. וגם מרבית האשכנזים והספרדים הי"ו (ה)משתגעים ע"י שתיתם ורקודם אלי גיל וששון לכבוד היום הזה.¹¹⁷

ר' מנחם מנדל ראבין, מגדולי התורה בגליציה, שעלה ארצה בשנת תרל"ח, ביקר במידון וביתר ערי הגליל בשנת תרמ"ח. הוא תיאר את ביקוריו בחיבור בשם מסע מידון, ובין היתר הקדיש מקום מכובד לסקס הנדון. הוא כתב בהתלהבות: "ברעש שמתת התגלות הבנים... כי מי שלא ראה שמחה זו לא ראה

114. שם. עמ' ל. ותפילה נמצאת בכת"י במחלקת כת"י וארכיונים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים 539"8 דף 2101.

115. ר' עמנואל חי ריקי, משנת חסידים השלם, ירושלים ללא תאריך, ח"ג, אייר וסיון, פ"א סק"ו-ז, דף קל ע"א.

116. חבת ירושלים, ירושלים תרס"ה, עמ' לא ע"ב.

117. א"ם הברמן, 'מסעות החכם האבי"ר' [הרב אברהם ב"ר שאול רוזאנס] לארץ הקדושה, סיני לד (תשי"ד) עמ' רמט. החכם הזה הוא אביו של ר' שלמה רוזאנס בעל דברי ימי ישראל בתוגרמא. הוא התיישב בעיר רוסטצוק בבולגריה, ופתח שם ישיבה לחכמים.

שכחה בימיו הילדים הזה בארצנו הקדושה בירושלים, צפת, סברא... בכל העת היא עבדתי אנכי בקצה החצר בעינים צופיות נחלים דמעות שמחה על כל הסוב אשר נבדל עמדי להדחיית בית הזה...¹¹⁸ יוצא דופן בין כתארי התגיגות במרחן בבאר התשע־עשרה הוא ישראל בן יוסף בנימין – "בנימין השני". הוא כתאר את התגיגות בבלי לזכיר אף מלך על טקס התקדש נוסד שהוא כתב את הדברים רק מפי השמועה או מתיאור של אחרים והשמים מסים בה את תגלחת הילדים¹¹⁹. ואולם, ככל האמור אפשר לסכם ולומר, שתגיגת הח'לקה במרחן בל"ג בעומר הסתירה ונרפסה למאד קבוצה בזה השנה עד ימינו.¹²⁰

התגיגה של התגלחת עברה גם לירושלים, כנראה בבאה התשע־עשרה עד לכך הוא ר' משה ב"ר מנחם מנדל ריישר, שעבר מירושלים ללמברג ותיאר את הריסוב הרודי בארץ על כל נתיני הדל הקוראים של התפוצות בחיבור "שערי ירושלים". בחלק הספר הנקרא "שער המנהג" הוא הוסיף:

המנהג שם לילך למערת שמעון הצדיק בשירי כנסת¹²¹ בל"ג בעומר וכן להולא ד"ס בר דוד אשר בצפת... ועושים תגלחת לבניהם כשיתמלא להם ג' שנים ללידתם... ונכנסים למערה עד שנתמלא... ומשם הולכים למערת כלבא שבוע ולמערת המנהג...¹²²

עד שני הוא ר' יהודא ליבוש הורנשטיין, המכונה המוהרי"ל, אשר הקים את עדת התוספים בירושלים באמצע המאה התשע־עשרה. הוא כותב:

תגלחת שקורין חלאקין ופעה"ק בימי הקיץ הספרדים הולכים על קבר שמעון הצדיק ובימי החורף לוקחים הקטן לבהכנ"ס או לבהמ"ד ועושים התגלחת בשמחה ומסתה בה שאחיו בני ישראל בחוץ לארץ אין יודעים מזה כלום... והענין של שמחה הוא מנהג של א"י ג"כ שבהנכין אותו במצוה להיות לו פיאות הראש... א"כ אדרבה קשה למה אין נהגין כן בתו"ל...¹²³

בדברי מוהרי"ל כבר נשמע שינוי מהותי במועד הח'לקה: הוא איננו עוד בל"ג בעומר – יום קבוצה בשנה – אלא ככל הנראה כאשר הילד מגיע לגיל מסוים (על פי רוב שלוש שנים); אז מגלחים את ראשו ומותירים רק את הפיאות. ואומנם באותם המקומות בתפוצות שנהגו מנהג ח'לקה, לא קיימו איתה בל"ג בעומר. ר' אברהם הלוי, הרב הדגול ממצרים בסוף המאה השבע־עשרה וראשית המאה השמונה־עשרה, כבר נשאל אם מותר לדחות את הטקס לאחר יום הולדתו השלישי של הילד. הוא העיר שאפשר לבצע את הטקס בחול המועד כדי להגדיל השמחה של החג "ומצוה נמי איכא בכך ומגלחים ע"י ספר

118. ר' מנחם מנדל ראבין, מסע מירון, מהדורת בצלאל לנדוי, ירושלים תשכ"ו, עמ' כז. ראה עליו: מ' וונדר, מאורי גליציה, ח"ד, עמ' 711. וונדר מאיית את שמו רובין במקום ראבין.

119. ישראל בן יוסף בנימין, מסעי ישראל (ותרגם לעברית ד' גארדאן), ליק תר"ס, עמ' 8.

120. תיאורים נוספים מן המאה העשרים אפשר למצוא, בין היתר: י' גולדפארב, 'הלולא דבי שמעון בן יוחאי', אחיאסף יא, ווארשא תרס"ד, עמ' 400–401. מ' גולדשטיין, מסעות ירושלים, מונקאטש תרצ"א, מד ע"ב. וזו תיאור ביקורו של ר' חיים אלעזר שפירא אב"ד מונקאטש בצפת בשנת תר"ץ.

121. ר' משה ב"ר מנחם מנדל ריישר, שערי ירושלים, למברג 1866, עמ' נח ע"ב.

122. ר' יהודא ליב הורנשטיין, סל ירושלים, ירושלים תשמ"ח, עמ' לו-מ.

ישראל".¹²³ אגב, גם המקובלים עצמם הסתייגו מן התגלחת בל"ג בעומר. לכן במנהגי בית הכנסת "בית אל" בירושלים לא נזכרת התגלחת אלא רק הלימוד לכבוד התנא.¹²⁴

עדות המוהרי"ל שהזכרנו מוסיפה לנו עוד פרט חשוב על מקומה של התגלחת: בבית הכנסת או בבית המדרש. בימות החורף היה קשה לקיים את הח'לקה בחוץ, ולכן העבירו אותה לבית הכנסת. כבר נשאל על כך ר' חיים חזקיהו מדיני, והוא דן בסוגיה בהרחבה. מסקנתו היא, שאולי אפשר לבצע את התגלחת במקום קדוש והיא אינה נחשבת כבזיון בית הכנסת: "ואולי יש לדחוק דכיון דתגלחת זו היא תגלחת מצוה שמניחים לקטן פאה בראשו בתגלחת ראשונה ומשום חיוב מצוה...". בדיון אחר הוא מעיד: "וכן ראיתי בספר התקנות והסכמות ומנהגים של עיר קדשינו ירושלים תוב"ב (נדפס בשנת תרמ"ג)... דבעיר הקודש נהגו לגלח הקטנים בבית הכנסת בשמחה גדולה...".¹²⁵

המנהג הגיע גם לתפוצות ובין היתר עבר גם לתימן. גילוח הילדים נעשה שם בשעה שמגלחים חתן לפני חתונתו. כל מי מקרובי החתן ושכניו שיש לו בן כבן שלוש שנים מכניסו לאולם ושם הוא מסתפר לראשונה: "מניח לו הפאות ומסלסל לקיים מצות 'לא תקפו פאת ראשכם'". אחרי הגילוח מזמרים שיר מיוחד כעין ברכה מיוחדת לבן שהתגלח לראשונה. אחרי השיר אומרים הלל ומחלקים ממתקים ופרפראות.¹²⁶

המנהג נקלט במזרח אירופה ובמיוחד בקרב החסידים, שהושפעו ממנהגי המקובלים. ברם התגלחת לא קוימה שם בטקס פומבי תוך חגיגת שמחה כפי שהיא נערכה במירון או בירושלים. שם התגלחת קיבלה גוון חינוכי: מחנכים את הילד למצוות. בראש ובראשונה החינוך למצוות פיאות הראש. ויש שהוסיפו מצוות אחרות. יש שנהגו להלביש את הילד בטלית קטן לפני התספורת ולחנכו למצוות ציצית. אחרים הנהיגו לומר עם הילד פסוקי מקרא ולחנכו למצוות תלמוד תורה. יש שאף נהגו להכניס את הבן ל"חדר" ביום התגלחת.¹²⁷

רצוי לציין את הנעימה החינוכית בחוגי חסידי חב"ד. שושלת האדמו"רים מלובאוויטש היתה מאוד זהירה וזריזה בתגלחת. מסופר על ר' ברוך, אביו של "האדמו"ר הזקן", שהביא את בנו אל הבעש"ט, "חינך הבעש"ט את הילד בפיאות הראש וברכו בברכת כהנים"¹²⁸. ר' יוסף יצחק, האדמו"ר מוהרי"צ מלובאוויטש, העיר:

גיזות השערות – אפשרענעש – (של תינוק) הוא דבר גדול במנהגי ישראל. ועיקרו הוא

123. ר' אברהם הלוי, גן המלך (נספח לשו"ת גינת ורדים), קושטנדינא תע"ז, ח"א, סי' סב. כנראה גם בארץ ישראל היו כאלה שגילחו את הילדים במועד ולא בל"ג בעומר. ר' יוסף מולכו בפירושו שלחן גבוה לשו"ע או"ח, שאלונקי תקס"ז, ח"א, סי' תקלא, סקי"ג (ב) כותב: "וכן ראיתי פה בירושלים ת"ו שגילחו בן חמש שנים בחה"מ סוכות בתוך בית הכנסת בשמחות וגיל ע"י ספר ישר".

124. ראה: ר' רפאל אברהם שלום מזרחי, דברי שלום, ירושלים תרמ"ג, חלק שו"ת, מבוא, סקנ"ה, סקנ"ח.

125. חיים חזקיהו מדיני, שדי חבד השלם, ניו-יורק תשכ"ב, אסיפת דינים, מערכת ביהכ"נ, סי' י; מערכת חול המועד, סי' ה.

126. י' קאפח, הליכות תימן, ירושלים תשכ"ח, עמ' 133-134.

127. ראה את המקורות שציין י"י סערעבריאנסקי, ילקוט התספורת, ברקלין נ"י תש"ן, עמ' עג-עו; ראה גם י"ד הארפענעס, חינוך ישראל, ברקלין נ"י תשנ"א, עמ' רלז-רמג.

128. א"ח גליצנשטיין, תולדות רבי שניאור זלמן מליאדי, ברקלין נ"י תשכ"ז, עמ' ה-ו. אף-על-פי שיש חולקים על הסיפורים שנמסרו בעל פה ואף נדפסו, לצורך דיונו הסיפור הגדון מאלף ומגלה את חשיבות גילוח הילדים בגיל שלוש כהמשך המנהג שאיכצו גורי האר"י בארץ ישראל והופץ בתפוצות. ראה מה שכתב א"ש היילמאן, בית רבי, ב.ת. עמ' 4-5.

בהחינוך דהשארת פיאות הראש. ומיום הגזירה והגנת פיאות הראש נבנו לדור לדור את התינוק בענין נשיאת ט"ק וברכות השחר וברכה וק"ש שעל הכסף¹²⁹.

הנעימה החינוכית הגדילה את חשיבותן של האמהות לקראת התגלותה. הן דלכסו את הילד בנגנים חדשים וחגיגיים והכינו אותו ליום המיועד מבחינה נפשית. "יש ילדים המגיבים על כך בבכי ובפרד, מחזיקים בשערס ואינם נותנים לגעת בו. על ההורים ובפרט על האמא, מוטלת ההכנה לילד... לפני האירוע"¹³⁰.

העברת הח'לקה ליום הולדתו של הילד העלתה שאלות חדשות בקרב הסידים ואנשי מעשה שדגלו במנהג. האם מותר להקדים את הח'לקה לפני יום הולדתו, ולהיפך, האם מותר להתוודע ולהתחבר אל אפשר לקיים התגלחת הראשונה בימים שהתגלחת אסורה בהם כגון חול המועד, ימי הספירה וימי בין המצרים? באיזה יום תתקיים הח'לקה כאשר ילד נולד בין השמשות, ובאיזה יום כאשר הל' ז"ס הולדת בשבת וביום טוב?¹³¹ שאלות כאלה וכיוצא בהן מוכחות שהתגלחת הראשונה נסתלבה במערכת המנהגים המקובלים בקהילות ישראל. ברם נראה שלא כל חוגי הסידים במדינת אירופה קיבלו את המנהג. חסידי קומרנא אינם מציינים את הח'לקה בין מנהגיהם. הם נדגו מנהג אחר, כאשר הילד רגוע לגיל שלוש: מלמדים אותו ג' אותיות – א' מ' ת' – שהן חותמו של הקב"ה.¹³² במערב אירופה לא היה המנהג ידוע כלל ואפילו בין עדות המזרח שחיו שם. "ובאלו הארצות לא נדע להם מנהג זה, כיתב ר' שם טוב גאגין, ראש ישיבת משה מונטיפיורי באנגליה בספרו "כתר שם טוב" העוסק במנהגי ישראל.¹³³ לסיכום, תגלחת הילדים הייתה ככל הנראה מנהג של המוסתערבים בארץ ישראל בימי הביניים, שאולי הושפעו מן הסביבה המוסלמית.¹³⁴ החגיגות וההתלהבות שליוו את המנהג במחנה על יד קבר הקדושים לא היו לפי רוחם של החכמים. גורי האר"י ניסו לכונן את המנהג לכיוון רוחני ותורני: השארת פיאותיו של ילד המסתפר לכבוד שבת. נסיונם הצליח במיוחד בין האשכנזים ובפרט בחוגי הסידים במאות השנים האחרונות. מנהג התגלחת והשארת הפיאות אומץ גם על ידי יהודי התפוצות. ברם תנאי הגולה אילצו להעביר את המנהג מחגיגה ציבורית פומבית לאירוע משפחתי יותר. צנוע, מאד, נתקבלה התגלחת בהדרגה כדבר שבקדושה, שמותר לקיימו בבית הכנסת ובבית המדרש, כי היא ראשית דרכו של חינוך הילד.

2

לסיכום דיוננו נחזור ונבהיר כיצד סוגיית פיאות הראש לבשה צורה ופסטה צורה במסך כל תולדות ישראל. ראינו בה שתי תקופות עיקריות: תקופת ההרחקה הפולחנית-הדתית, הכוללת את העת

129. מ"מ שניאורסאהן, היום יום..., ניו יורק תשמ"א, עמ' קח. הוא ציין דברי מדור"צ בשנת תש"ג.

130. סערעבריאנסקי, שם, עמ' ס-סב. הציטוט לקוח מספר מדריך לאמהות בחינוך לר' יוסף הדסמן.

131. שם, עמ' לב-מב. ראה גם: ח"מ מרגליות, פי' שערי תשובה על השו"ע, או"ח סי' תקלא סק"ז; ר' יוסף שווארץ, תבואות הארץ, ירושלים תרכ"א-ב, עמ' רכז; ר' דוד שפרבר, אפרקט דעניא, ירושלים תשמ"א, סי' קסא; ר' משה גרינוולד, שו"ת ערוגת הבשם, ניו יורק תשמ"מ, או"ח, סי' רי; י' קלפהולץ, מנהגי בעלזא, תשל"ה, עמ' נד.

132. א"א זיס, מנהגי קומרנא, תל-אביב, תשכ"ה, עמ' כט. ידידי, פרופ' גדליה גנאל, שעסק בסיפור החסיד עשרות בשנים, אמר לי שטקס הח'לקה אינו נזכר בספורת החסידות. נראה שלא היה זה אחד המנהגים החשובים במערכת המנהגים שלהם.

133. שם טוב גאגין, כתר שם טוב, חלק א-ב, לונדון תרצ"ד, עמ' תקצא.

134. עצם שם הטקס מצביע על ההשפעה הערבית המוסלמית. הוא נגזר מן הערבית ופירושו מתקרב לספר ולגלגל.

העתיקה ואת ימי־הביניים, ותקופת הייחודיות הלאומית היהודית בעת־החדשה. בעת־העתיקה ובתקופת־המקרא הייתה מגמת האיסור להרחיק את היהודי ממנהגי עובדי האלילים, שכנראה נהגו להקיף את פיאותיהם. מנהגים אלו היו מבוססים על הבעת אבל ואבלות כמו קריחת הקרחה ושריטת השרטת מצד אחד, והפולחן הפגאני נוסח "דרכי האמורי" מצד שני. הנימוק האלילי נשאר בתוקפו גם לאחר שירד מעמדה של האליליות הקלאסית, והאליליות הנוצרית תפסה את מקומה. גם עמי ערב הפגאנים היו קצוצי פיאות, והתאסלמותם לא שינתה כנראה את המנהג לגלח את פיאות הראש. אי־לכך דעתו של הרמב"ם, המשקפת את הלך המחשבה העיקרי בטעמי המצוות בימי־הביניים, התקבלה לאורך כל התקופה: אין מגלחין פאתי הראש "כדי שלא להתדמות לעובדי עבודה זרה... כדרך שעושים כומרים לעבודה זרה".

בגלל הנימוק של עבודה זרה היו להקפת הפיאות השלכות מסוימות בכל התפוצות בימי־הביניים. ואולם הריחוק החברתי בין בני הדת הנוצרית והמוסלמית לבין היהודים והפרדת תחומי החיים – בכפייה או מרצון – דחקו את האיסור למקום שולי במערכת המסורת היהודית מבחינה השקפתית. האיסור נדון על ידי חכמי הדורות והרבנים מבחינה הלכתית, כפי שנתקבלה מספרות התנאים והאמוראים. הקפת הפיאות אסורה בתער לכל הדעות, ותספורת במספרים מותרת. גילוח במספרים כעין תער היה שנוי במחלוקת הפוסקים, והיו מחמירים כשם שהיו גם מקילים. אבל המכנה המשותף לחכמים בימי־הביניים היה שאין צורך לגדל פיאות מיוחדות.

התקופה השנייה מתמקדת בעידן החדש. זוהי תקופה של תפנית, המאופיינת בפרדוקס של הקצנה והגברת חשיבות פיאות הראש וכנגדה הקלה והיתר. מחד, הקצנה והעמקה של מנהג הפיאות שיסודן בקבלה ובמנהגי האר"י, ומאידך, מנהג להקל ולהתיר שיסודו בהתקרבות ובהתבוללות של הזמן החדש. ייתכן שיש גם קשר מסוים בין המגמות הללו. כלומר, ההעמקה וההקצנה הן, לפחות בחלקן, תגובה כנגד מגמת המקילים. במלים אחרות וליתר דיוק, עם הופעתו של האר"י וגוריו, שדגלו בתיקונים בכל מערכת החיים, תפסה הקפת הראש מקום חדש להלכה ולמעשה. המקובלים גידלו פיאותיהם מטעמים מיסטיים, אבל הניעו גם את האחרים לאמץ את מנהגם מסיבות אחרות. האימפריה העות'מאנית הייתה פחות קשוחה בהפרדת המיעוטים מן החברה המוסלמית, וגם באירופה גרמו שינויים דתיים ומדיניים תפנית ביחס החברה הנוצרית ליהודים. גישושים מצד היהודים לקירבה זו, גישושים שהתבטאו בהיתר שנהגו רבים לקצץ בפיאותיהם, הביאו לתגובה מטעם המתנגדים להקלה במצווה. הפיאות הפכו לכלי מכריע במלחמתם נגד המתירים והמבקשים להתקרב לחברה הסובבת. מנהג הפיאות קיבל נימוק לאומי מוגבר כדי להחזיר את הייחודיות היהודית ליושנה ולהפריד את היהודי מן החברה שניסתה למשוך אותו אליה. הפיאות נהפכו למה שניתן לכנות כחלק מרכזי ב"זהות היהודית"; מקבילה מודרנית ל"אות" ברית המילה בדורות הקודמים.

תורתם ומנהגיהם של תלמידי תלמידיהם של האר"י נקלטו בהדרגה באירופה ובמיוחד אצל סיעות החסידים למיניהם במזרח אירופה במאות השמונה־עשרה והתשע־עשרה. איסור הקפת הפיאות הועלה למדרגת המצוות שעליהן נאמר "ייהרג ואל יעבור". הפיאות קיבלו ערך לעצמן ולא רק כאמצעי להרחיק את היהודי מן החברה וכדי למנוע קירבה והתבוללות. הערך העילאי הזה עמד במבחן, כאשר ניסו השלטונות לכפות את המודרניזציה על היהודים. הוא בא לידי ביטוי נורא במיוחד בשנות השואה, כאשר הנאצים ביקשו לחסל את היישוב היהודי באירופה והתחילו בהתעללות ביהודים ובהשפלתם על ידי גזיות פיאותיהם וגילוח זקניהם. הפיאות נעשו סמל לדבר שבקדושה, אשר היהודי היה מוכן להישבע באחיותן לאמינות דבריו ואם היה צורך – גם למות עליהן.

פיאט הראש: תעודת זהות יהודית

מאידך, כפי שציינו בפתיחת דיוננו, בארץ-ישראל היה עניין הפיאט סבל למאבק קשה בין מנגנוני פנים יהודיות, אשר הובלטו עם הקמת המדינה: המגמה לסימור הכסות ואפילו להעברה בה, ובנגד המגמה לחילון ולמהפכה בתפיסת היהודי. דווקא המאבק הזה בארץ-ישראל, שעדיין נגזרת בו עינים, מלמד עד כמה הפכו הפיאט לביטוי מרכזי של הזהות היהודית כשלעצמה, בלא קשר לכוח היציר ולהבדלה מן הגויים. במאבק עליהן התגלם המאבק העז שבין היסן וההדס ובין הדת לרדיקליות.